

ERDŐS ZOLTÁN

A TÖRTÉNETI PSZICHOLÓGIA A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN

A történettudomány és pszichológia ismeretanyagának, szempontrendszerének összehangolására tett első kísérletek már az 1970-es években megjelentek Magyarországon, de a két tudományág határán kialakuló új diszciplína elhatárolódása, intézményesedése hosszú ideig váratott magára. Az 1990-es évek elején a szakmabeliek még egyértelműen azt állapíthatták meg, hogy nemcsak a tudományterület nyugati eredményeinek magyar recepciója hagy maga után komoly kívánnivalót, hanem a gyakorlati kezdeményezések is szórványosak maradtak hazánkban.¹

A pszichohistoria — illetve történeti pszichológia — még az ezredforduló körül sem rendelkezett kiforrott intézményrendszerrel, szakmai műhellyel vagy informális csoportosulással, és nem alakult ki egy jól körülhatárolható tematikus struktúrája és módszertana.² Ugyanekkor a történészek és pszichológusok közti diskurzus hiánya is problémát jelentett³ — noha a rendszeres együttműködés megindulását jelzi, hogy László János és Gyáni Gábor tematikus konferenciát

-
- 1 Lányi Gusztáv szavaival élve a nyugati szakirodalmakat illetően „*a minimális tájékozódás szintjéről is alig*” beszélhetünk. *Lányi Gusztáv: Erikson és a pszichohistoria.* [Erik H. Erikson: A fiatal Luther és más írások; Botond Ágnes: Pszichohistoria.] In: BUKSZ, 3. (1991) 4. sz. 420–426. p. (a továbbiakban: *Lányi*, 1991.) 424. p.; Egy évvel később pedig a pszichológus Harmat Pál írja: „*Az első magyar pszichohistorikus címéért vívandó versenyfutás még nem kezdődött el.*” *Harmat Pál: A pszichohistoria színe és visszája.* [Botond Ágnes: Pszichohistoria, avagy a lélek történetiségének tudománya.] In: Forrás, 1992. 3. sz. 87–88. p. (a továbbiakban: *Harmat*, 1992.) 88. p.
  - 2 *Hunyady György: A politikai pszichológia importja: amit ők tudnak és mi nem.* In: *Történeti és politikai pszichológia.* Szerk.: Hunyady György. Osiris, Bp., 1998. (Osiris tankönyvek) 11–16. p. (a továbbiakban: *Hunyady* 1998.) 13. p.; *Pataki Ferenc: Élettörténet és identitás.* Osiris, Bp., 2001. (a továbbiakban: *Pataki*, 2001.) 406–407. p.
  - 3 Ugyanez a német tudományosságban is problémát jelentett, legalábbis erről panaszkodik 2004-ben megjelent cikkében Alexander von Plato. A tanulmány megjelent magyarul: *Alexander von Plato: Történelem és pszichológia — oral history és pszichoanalízis.* Problémavázlat és szakirodalmi áttekintés. In: *Korall*, 2005. 21–22. sz. 12–45. p. [http://epa.oszk.hu/00400/00414/00015/pdf/korall%20_21-22.pdf] (2014.03.19) (a továbbiakban: *Plato*, 2005.) 23. p.

szervezett történettudomány és szociálpszichológia kapcsolatáról,⁴ és hogy a két tudomány ekkor megjelent alapvető kézikönyveiben is helyet kapott az új diszciplína rövid bemutatása.⁵ A szakma és a szélesebb közönség megnövekedett érdeklődését jelzi, hogy nem sokkal később az *Aetas* és a *Korall* folyóirat tematikus összeállításokkal jelentkezett. Napjainkban már az intézményesedés és az elméleti tisztulás folyamatai jellemzik ezt a tudományterületet: Hunyady György professzor gyűjtő- és szervezőmunkájának köszönhetően önálló szakkönyvtárral rendelkezik,⁶ ismeretanyaga és megközelítésmódja egyre inkább beépül a mester- és doktori képzések programjába, a gyarapodó szakirodalmi termés pedig alapvető elméleti és módszertani kérdések körülhatárolását, tisztázását segíti elő.

Jelen dolgozat célja, hogy ehhez a folyamathoz illeszkedve áttekintést adjon a történelem és pszichológia határvidékén formálódó tudományág eddigi magyarországi eredményeiről,⁷ valamint a magyar szakirodalomban felmerült elméleti problémákról, és egyúttal hozzájáruljon ezek megoldásához.

Pszichohistória versus történeti pszichológia

A pszichológia és történettudomány határán elhelyezkedő diszciplína elméleti és módszertani kiforratlanságát, tudományrendszertani helyzetének bizonyta-

---

4 *László János*: A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába. Új Mandátum, Bp., 2005. (a továbbiakban: *László*, 2005.) 9. p.

5 *Csepeli György*: Szociálpszichológia. Osiris, Bp., 1997. (Osiris tankönyvek) 89–92. p.; *Draskóczy István*: Egyéb történeti segédtudományok. In: A történelem segédtudományai. Szerk.: Bertényi Iván. Osiris, Bp., 2001. 303–320. p.; Ugyanezekben az években jelent meg egy szegedi hallgató dolgozata, mely a pszichohistória eredményeinek ismertetésére, összegzésére vállalkozott: *Erdélyi Mónika*: Pszichohistória — tanulmányok, kritikák tükrében. In: *Belvedere meridionale*, 10 (1998) 3–4. sz. 139–147. p.

6 Az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Karán működő könyvtárra: <http://pszichologia.elte.hu/intezetunk/szolgaltato-egyvegek/> (2014.03.14)

7 A nyugat-európai és amerikai pszichohistória és történeti pszichológia irányzatairól és alapműveiről jó áttekintést ad: *Botond Ágnes*: Pszichohistória, avagy a lélek történetiségének tudománya. Tankönyvkiadó, Bp., 1991. (a továbbiakban: *Botond*, 1991.) 47–69. p.; *Botond Ágnes*: Pszichohistória. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk.: Bódy Zsombor — Ö. Kovács József. Osiris, 2006. (Osiris tankönyvek) 539–563. p. (a továbbiakban: *Botond*, 2006.) 550–555. p.; *Kiss Zsuzsanna*: A történeti pszichológia elmélete, és gyakorlatának lehetőségei a nemzetiszocializmus példáján. (Doktori disszertáció) Pécs, 2011. [www.idi.btk.pte.hu/disszertaciok/] (2014.05.14.) (a továbbiakban: *Kiss*, 2011.) 18–43. p.

lanságát jelzi, hogy a különböző publikációkban legalább kétféle megnevezéssel találkozhatunk, melyek tartalmát a szerzők általában felületesen vagy éppen sehogysem tisztázzák. A terminológia egységesítésére mindeddig kétféle megoldási javaslat született. *Kiss Suszanna* 2011-ben megvédett disszertációjában a pszichohistóriát egy univerzális elméletből kiinduló tudományként definiálja, amely a történeti tényanyagot mindössze a pszichológiai elmélet bizonyításához, példatárként, sőt díszletként használja. A történeti pszichológia evvel szemben rugalmasabb, problémaközpontú tudomány, amelynek célja az események árnyaltabb megértése. Mindehhez pedig többféle elméleti kiindulópontot és módszertani keretet is választhat. A pszichoanalízis általánosító tendenciájával szemben — bár nem zárkózik el az általános következtetések megfogalmazásától — elsősorban az egyedi jelenségek érdeklík.⁸ *Botond Ágnes* más jellegű definíciót vezet be, nem a kutatói szemléletmódra, hanem a kérdésfeltevés irányára helyezve a hangsúlyt. Megfogalmazása szerint a pszichohistória a pszichológiai elméletből indul ki, és a lélektani jelenségek történeti alakváltozatai mögött keres szabályszerű mintázatokat. A történeti pszichológia ugyanakkor a múltban élt emberek vagy közösségek lélektani jellemzőit rekonstruálja. Ennek során a történeti empiriából indul ki, és a történeti események, folyamatok mélyebb megértéséhez használja fel a pszichológiai tudást.⁹ Magam termékenyebbnek, ugyanakkor nem kevésbé jól használhatónak látom a Botond Ágnes által alkalmazott megkülönböztetést. Jóllehet a Kiss által javasolt terminológia jobban megfelel a tudományág magyarországi hagyományainak (amely pszichohistórián elsősorban a pszichoanalízis — sokszor egyoldalú és túlhajtott — alkalmazását értette), elfogadása mégis avval a következménnyel járna, hogy a pszichohistóriát, tudománytalan szemléletmódjára hivatkozva, nyilvánvaló eredményeit és elméleti hozadékait ignorálva számúznék a tudományok köréből.

A történeti pszichológia kategóriáján belül Lányi Gusztáv írásainak nyomán egy újabb megkülönböztetést tehetünk. Míg a tágabb értelemben vett történeti pszichológia foglalkozhat akár egy-egy pontszerű esemény lélektani szempontokat is alkalmazó elemzésével, egyes emberek életútjával, addig ezen belül a *történelmi szociálpszichológia* specifikusan a közepes és hosszú időtartamok felé fordul. Lányi a kollektív mentális struktúrák mélyrétegeit tekinti e részdiszciplína legfontosabb tárgyának: a traumatikus emlékek, forradalmak, háborúk, békeköté-

---

8 *Kiss*, 2011. 232. p.; *László János*: Történelemtörténetek: bevezetés a narratív szociálpszichológiába. Akadémiai Kiadó, Bp., 2012. (a továbbiakban: *László*, 2012.) 12. p.

9 *Botond*, 2006. 542. p.

sek nyomait (vagy éppen — tehetjük hozzá — hosszabb, békés periódusok során kikristályosodott normák, viselkedési minták időálló maradványait).¹⁰ Néhány évvel későbbi tanulmányában Lányi általánosabban fogalmaz: Jan Szczeplanski lengyel szociológust idézve írja, hogy ez a tudományág „*az elmúlt időszak embereit vezérlő beállítódásokat, gondolkodásmódokat, motivációkat, az értékek, hitek és ideológiák hatásait [kutatja] (...) az a feladata, hogy rekonstruálja a múlt szociális valóságát: a struktúrák, intézmények, viselkedésminták, értékek, rítusok stb. jelentésvilágát.*” A történelmi szociálpszichológia kitüntetett témája az a mód, ahogyan az emberek egy-egy korszakban és társadalmi közegben, általánosan elfogadott értékek és szemléletmódok mentén jelentéssel látták el az egyes jelenségeket. Mindez avval is jár, hogy a történelmi kutatások során előtérbe helyezett formális és objektív tények mellett „*a szociális élet szubjektív valóságáról szóló információkat is*” igyekszik feltárni.¹¹

-
- 10 A történelmi szociálpszichológia Lányi által megalkotott definíciója egyéb pontokon nem tér el lényegesen a (véleményem szerint) tágabb kategóriát alkotó történelmi pszichológiától, a közepes és hosszú időtartamok vizsgálatát azonban olyan lényeges jellemzőnek látom, amely alapján indokolt lehet a megkülönböztetés fenntartása. A definícióra: *Lányi Gusztáv: Mi a történelmi szociálpszichológia? Bevezetés egy történelmi szociálpszichológiai elemzéshez.* In: *Pszichológia*, 8. (1988) 1. sz. 123–135. p. (a továbbiakban: *Lányi*, 1988.) 126–127. p.; A közepes és hosszú időtartam szerepére vö. Pataki Ferenc megfogalmazásával, amely szerint a szociálpszichológia a „*szabályszerű, ismétlődő, vagyis időben kevésbé változó, tartós szerveződési módokat és pszichikus formákat kutat*”, de ebből nem következik, hogy el kellene szakadnia a pszichikus működés tartalmi oldalától, vagyis a történelmi közeg által meghatározott jellemzőktől. *Pataki Ferenc: Utak és választások a mai szociálpszichológiában.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. (a továbbiakban: *Pataki*, 1976.) 125–126. p.; Szintén a történelmi szociálpszichológia kifejezést használja (először 1984-ben megjelent) tanulmányában Kenneth J. Gergen. *Kenneth J. Gergen: Bevezetés a történelmi szociálpszichológiába.* In: *Történelmi és politikai pszichológia.* Szerk.: Hunyady György. Osiris, Bp., 1998. (Osiris tankönyvek) 67–89. p. (a továbbiakban: *Gergen*, 1998.)
- 11 *Lányi Gusztáv: Élettörténet és történelmi szociálpszichológia.* In: *Magyar Pszichológiai Szemle*, 42. (1985) 1. sz. 60–70. p. (a továbbiakban: *Lányi*, 1985.) 67– p.

A történeti pszichológia tudománytörténeti és módszertani kapcsolódási pontjai

A pszichológia felől

Közismert tény, hogy a pszichoanalízis volt az az irányzat, amely a 20. század elején elsőként mutatott készséget a történeti szempontok integrálására. Elsősorban az rokonítja a történettudománnyal, hogy célja hasonlóképpen a múlt rekonstrukciója, a konkrét cselekvések megértése, az egyén élettörténetében rejlő okainak feltárása. Nem válhat azonban valódi történeti tudománnyá: ugyan — terápiás céllal — az egyén élettörténete felé fordul, az élmények, szándékok, cselekvések láncolatát tárja fel, vagyis ezek oksága és időbelisége érdekli; történetiséget azonban kizárólag az egyéni élet keretein belül feltételez, a mentális struktúrákat a történeti közegtől függetlenül lényegében változatlanak tekinti.¹² Freud számára így a történeti kontextus legfeljebb háttérret, példák és esettanulmányok tárházát jelentette az univerzális érvényű pszichoanalitikus elmélet számára.¹³ Az ortodox freudizmus steril és spekulatív jellegét a pszichoanalízis neofreudizmus változata tudta meghaladni: elsőként Erik H. Erikson integrálta a személyiség intrapszichikus, pszichoszociális és történeti rétegeit,¹⁴ immár az (időben is kiterjesztett) szocikulturális közeg tanulmányozását is bevonva az egyéni élettörténet vizsgálatába.

A Magyarországon az 1990-es években — főként Lányi Gusztáv munkájának köszönhetően — megjelent politikai pszichológia még inkább termékeny és mindkét oldal számára előnyös kapcsolatban állhat a történeti pszichológiával, elsősorban természetszerű történeti jellege miatt: *„Egyfelől egy múlandó szituáció hatóerőit, szerkezetét, szereplőit elemzi, annak tudatában, hogy mindez forgandó a történeti változások folyamatában. Másfelől kumulatív történeti anyagból, az idő dimenziójában elrendezett eseményekből merít információt kérdései megfo-*

12 Botond, 2006. 538–540. p.; Plato, 2005. 23–24. p.

13 Botond 1991. 31–32. p.; Mindez persze nem jelenti, hogy az ortodox pszichoanalízis ne bizonyulhatott volna termékenynek a történeti kutatásokban: Róheim Géza 1918-as cikkében, Ferdinandy Mihály pedig 1943-ban megjelent művében Álmos fejedelem feláldozását elemezte Freud totemlakoma-elméletének segítségével. Harmat 1992. 87–88. p.

14 Lányi Gusztáv: Rákosi Mátyás politikai antiszemizmusa. In: Rendszerváltás és politikai pszichológia. Bp., 2001. (Rejtjel politológia könyvek, 7.) 94–121. p. (a továbbiakban: Lányi, 2001.) 102. p.

galmasához, tisztázásához, állításai ellenőrzéséhez.”¹⁵ A két tudományág közti szoros kapcsolatot mi sem jellemzi jobban, mint hogy 1998-ban kettős megjelöléssel, *Történeti és politikai pszichológia* címmel jelent meg szöveggyűjtemény — a tanulmányokat olvasva valóban szinte lehetetlen elhatárolni egymástól a két területet. És bár ez a szimbiotikus kapcsolat elsősorban a 20. század és napjaink politikatörténetének tanulmányozásában jelenhet meg — hiszen a politikai pszichológia kérdésfeltevései (választói magatartás, autokratikus és demokratikus vezetői stílusok stb.) a modernitás politikai rendszereihez és értékvilágához kötődnek –, mégis számos szempontot kínál a régebbi korokban megfigyelhető politikai magatartások és viszonyrendszerek (a stressz hatása a politikai döntésekre, a politikai csoportok dinamikája) elemzéséhez is.

Ha lehet, a László János és az általa vezetett pécsi egyetemi kutatócsoport munkájához kapcsolódó¹⁶ narratív pszichológiai irányzat még tágabb perspektívákat nyit meg történettudomány és pszichológia kapcsolatában. A narratív pszichológia kiindulópontja, hogy az elbeszélő funkció a pszichikum általános antropológiai sajátossága, „a valóság tudati konstrukciójának, jelentésekkel és értelemmel való felruházásának természetes módja”.¹⁷ Az emberek saját élettörténetüket és a közösség szempontjából fontos eseményeket a pszichológiai szabályszerűségek mentén szerveződő narratívumokban beszélik el. Ugyanígy alapvetően narratív formában alakítják ki a társadalmi valóság egyes jelenségeiről alkotott reprezentációikat. A nyilvános diskurzusokban formálódó reprezentációk az egyén szociális identitásának is lényegi részét alkotják, hiszen bizonyos állásfoglalások, értékelések elfogadása vagy elutasítása egyik vagy másik csoporthoz, közösséghez, réteghez való tartozás feltétele lehet.¹⁸

A narratív pszichológiai megközelítés sajátos módszere a tartalomelemzés, amely abból indul ki, hogy minden elbeszélésben sajátos lélektani állapotok és viszonyulások jelenítődnek meg; a szöveg egyes jellegzetességeihez és narratív elemeihez (a szöveg koherenciája, idői-téri szervezettsége, érték- és érzelmentített kifejezések aránya, saját és mások élményeire utaló kifejezések, tagadások

---

15 *Hunyady*, 1998. p.; Szintén a politikai pszichológia történeti orientációját hangsúlyozza: *Lányi Gusztáv: A politikai pszichológiáról — Magyarországon.* In: *Politikai pszichológia. Szöveggyűjtemény.* Vál., szerk.: Lányi Gusztáv. Balassi — ELTE Szociológiai Intézet, Bp., 1996. 11. p.

16 <http://narrativpszichologia.pte.hu/> (2014.03.15)

17 *László*, 2005. 43–44. p.

18 *László János*: Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei. Bp. — Szentendre, 1999. 9–41; 79–116. p.

stb.) bizonyos pszichológiai tartalmak rendelkezhetők.¹⁹ Bár többek között a gondolkodás, az érzelmek, a szociális jelentésalkotás is narratív természetű, a számitógépes tartalomelemzés jelen formájában a történeti emlékezet és a nemzeti identitás tulajdonságainak megismerésére alkalmas.²⁰

A tartalomelemzés egyik legsikeresebb történetírói alkalmazása Kunt Gergely nevéhez fűződik, aki egy II. világháborús hadifogoly naplóját vette vizsgálat alá. A szöveg szerkezeti és nyelvi jellemzőit (pl. a bejegyzések hosszúsága, mondat szerkesztési sajátosságok, passzivitást és aktivitást visszaadó szövegrészek aránya, az időre utaló jelek) elemezve, számszerűsítve vonja le a következtetést: a családjától elválasztott, hadifogoly szerző számára a naplórész *„a jelennel szembeni pozitív, biztonságos, kontrollálható, számára jelentést és értelmet hordozó történetekből álló verbális ellenvilágot konstruált. Ebbe menekülhetett el, s ennek segítségével erősíthette meg identitását a válságos, önértékelését több helyen kezdő szituációban.”*²¹

A narratív pszichológiai megközelítésnek legalább két fontos hozadéka van a történészek számára. Technikai értelemben a tartalomelemzés alkalmazása lehetővé teszi, hogy a kutató nagyobb módszertani tudatossággal és biztonsággal járjon el a források elemzése során: *„a történész félig megmenekül munkájának episztemológiai esetlegességétől: anyaga immár nem egyszerűen talált tárgy, hanem rendszerezett információ. (...) A történész így a múlt-diskurzusok értelmezésében a beszéd és az elbeszélés olyan metanyelvéhez fordulhat, amely adott esetben adekvátabbnak bizonyul, mint a rutinszerűen segítségül hívott irodalomelmélet szövegcentrikus látásmódja.”*²² Normatív értelemben pedig a nemzeti és politikai identitás mintázatainak feltárása arra ösztönzi a historikust, hogy a po-

19 László, 2005. 118-119; 134-148. p.

20 László, 2005. 156. p.; A szöveg belső szerkezeti jellemzőire és elemeire koncentrálnó narratív pszichológiai tartalomelemzés mellett bizonyos esetekben célravezetőbb lehet a társadalmi-kulturális kontextusra is erőteljesebben támaszkodó hermeneutikai elemzés alkalmazása. László, 2012. 25-47. p.; Érdemes megjegyezni, hogy a pszichohistorikus Lloyd deMause egy másik, mélylélektani indítatású tartalomelemzési módszert dolgozott ki: *Botond*, 1991. 97-98. p.

21 *Kunt Gergely: Az idő partján. Egy hadifogolynapló narratív pszichológiai elemzése*. In: Budapesti Negyed, 18. (2010) 2. sz. 141-161. p. [<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00052/pdf/190612144.pdf>] (2014.08.04.) 160. p.

22 *Romsics Gergely: Idegen kertből rózsát lopni?* [Narratívák 5. Narratív pszichológia. Szerk.: László János-Thomka Beáta.] In: Korall, 2005. 21-22. sz. 308-313. p. [http://epa.oszk.hu/00400/00414/00015/pdf/korall%20_21-22.pdf] (2014.03.19) 311-312. p.; Vö.: *Ormos Mária* (ism.): László János: A történetek tudománya. In: Magyar Tudomány, 166. (2005) 10. sz. 1307-1312. p. [<http://www.matud.iif.hu/2005-10.pdf>] (2014.05.14.) 1310-1311. p.

litikatörténet által kínált, nagyrészt negatív identitás-elemek, azonosulási pontok (török és Habsburg uralom, nyilas és kommunista rezsimok stb.) helyett a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet fokozottabb bevonásával mutasson fel pozitív, nem az önsajnálatra és szorongásra épülő elemeket.²³

A történettudomány és társtudományai felől

A lelki jelenségeknek a történeti folyamatokban játszott szerepét elsőként a szellemtörténeti irányzat vette módszeres vizsgálat alá. Wilhelm Dilthey és követői műveiben fogalmazódott meg, hogy „a humán tudományok számára elégtelen alap az, amit a természettudományos ambíciójú pszichológia nyújtani tud, ezért is másik, szellemtudományi pszichológia életre hívására van szükség. Ez nem okokkal magyaráz, hanem céltörekvésekből megért, nem általános törvényt keres, hanem az egyediséget érti és újraéli, nem részelemeket boncolgat fantáziátlanul, hanem személyiségek, közösségek, korok lelki és szellemi egységét segít megragadni.”²⁴ A szellemtudományi iskola súlyos elméleti hibái (kompakt egészként felfogott, egységes vonásokkal jellemezhető korszakok feltételezése, általános típus és kiemelkedő személyiségek szembeállítás, az emberi mentális apparátus állandóságának feltételezése és ennek folytán a beleérzés mint tudományos módszer legitimálása) dacára maradandó eredményeként könyvelhetjük el, hogy ráirányította a figyelmet történeti és pszichikus motívumok összefüggéseire, és az evvel kapcsolatos metodológiai problémákra. Másrészt a szellemtörténet által alkalmazott fogalmak és eljárások némelyikét — ahogyan a későbbiekben hivatkozom rájuk — nem feltétlenül kell túlhaladottnak tekintenünk, bizonyos korrekciókkal a történeti pszichológia kérdésfeltevési mentén jól használhatóak.

Hasonlóan jelentős hatást gyakorolt a történeti pszichológia módszertani fejlődésére és tematikai gazdagodására három, irányzatokhoz nehezen köthető kultúrtörténeti mű. *Johan Huizinga* 1919-ben (magyarul 1938-ban) megjelent könyvében a művészet és a gondolkodás késő középkori formáit vizsgálta. Lényegi

---

23 *Ormos Mária*: Történelemtörténetek. [László János: Történelemtörténetek.] In: Magyar Tudomány, 174. (2013) 3. sz. 361–365. p. [<http://www.matud.iif.hu/MT201303.pdf>] (2014.05.14.) 363–365. p.

24 *Hunyady György*: Történelem és pszichológia: folytatódó diskurzus. In: A szociálpszichológia történeti olvasatai. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2006. 405–421. p. (a továbbiakban: *Hunyady*, 2006.) 413. p.

szerepet tulajdonított a pszichés tényezőknek, forrásbázisát ennek megfelelően a krónikák, naplók, vallásos irodalom korábban elhanyagolt részletei, a kor emberének érzelemlátását tükröző közhelyek, túlzó leírások és díszítőelemek alkották. A mű fontos elméleti hozadéka volt annak igazolása, hogy középkor emberének mentális apparátusa egészen máshogy épült fel, mint a modern emberé. *Norbert Elias* német szociológus 1939-ben megjelent hatalmas munkája a köznapi szokások és társadalmi intézmények történetét elemzi; feltevése szerint az államszervezet fejlődése civilizációs, azaz viselkedésbeli, végső soron mentális módosulásokon alapul. Az „*affektuskontroll nagyobb szilárdsága és differenciáltsága*”, illetve „*az emberi átélés és viselkedés megszilárdulása*”,²⁵ amelyet a köznapi viselkedés szintjén többek közt a zsebkendő- és evőeszköz-használat jelez, lehetővé tette az államszervezet megszilárdulását és differenciálódását.²⁶ A kanadai filozófus *Marshall McLuhan* 1962-ben publikálta sokat vitatott kommunikációelméleti művét, melyben az egyes médiumok történeti fejlődését és az ezek által kiváltott pszichés és idegrendszeri hatásokat vizsgálta. Megállapítása szerint a betűírás, majd a nyomtatás elterjedése átrendezte az emberi érzékelés, ezáltal a gondolkodás alapsémáit.²⁷ Míg tehát Elias a pszichés jelenségektől haladt a történeti struktúrák felé, McLuhan fordítva, a struktúrák abszolút elsőbbségét feltételezve — bírálói szerint egyoldalúan — a média emberformáló hatásait vizsgálta.

A mentalitástörténetet (illetve az 1980–90-es évektől a történeti antropológiát) mindenképp előtti az rokonítja a történeti pszichológiával, hogy ugyanúgy az ember pszichés apparátusának szerkezeteit vizsgálja. Azonban míg utóbbi nem zárkózik el egyedi jelenségek, események magyarázatától, addig előbbi kizárólag a mélyrétegek, a kulturálisan átörökölt gondolkodási és cselekvési minták érdeklik. Jacques Le Goff híres megfogalmazása szerint a mentalitástörténet a „*mindennapi, a gépiesen beidegződött cselekedetekről ad képet, azt kutatja, ami személytelen az egyén tudatában*”. A mentalitás az „*egyén pszichikumának kollektív alkotóelemeit jelöli, vagyis azt a módot, ahogyan egy nép vagy egy bizonyos*

---

25 *Norbert Elias*: A civilizáció folyamata. Szociogenetikai és pszichogenetikai vizsgálódások. Előszó: Hanák Péter. Gondolat, Bp., 1987. (Társadalomtudományi könyvtár) 37. p.

26 *A középkor alkonya és A civilizáció folyamata* című művek tudománytörténeti értékelésére ld. *Apor Péter*: Történeti antropológia. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk.: Bódy Zsombor — Ö. Kovács József. Osiris, 2006. (Osiris tankönyvek) 449–472. p. (a továbbiakban: *Apor*, 2006.) 485–486. p.; *Botond*, 1991. 23–24. p.

27 *Marshall McLuhan*: A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötté. Utószó: Benczik Vimos. Trezor Kiadó, Bp., 2001. 13; 320–321. p.

*csoport tagjai éreznek és gondolkodnak.*²⁸ A mentalitástörténet tehát tudatosan fordul a lélektani tényezők felé, merít a pszichológiai tudásanyagból, és egyszerre érdeklődik a pszichés tényezők szerkezeti és tartalmi oldala iránt; ezt jelzi mindenekelőtt a *mentális eszköztár* fogalmának kiterjedése. A mentális eszköztárhoz tartozik a nyelv, a tér- és időszemlélet, a gondolkodás logikai keretei, de mindemellett a rítusok, mítoszok és mindaz, ami elgondolhatóvá és elbeszélhetővé teszi az ember világról alkotott koncepcióit.²⁹

Nem kevésbé nyilvánvaló a mikrotörténelem és a történeti pszichológia közeli rokonsága: a vizsgálat léptéke, perspektívája, jellegzetes kérdésfeltevései és módszertani előfeltevései egyaránt kedveznek a pszichológiai szempontokat is alkalmazó kutatásnak. A mikrotörténelem nem ismétlődő jelenségek kvantitatív vizsgálatát, összegzését, és az így nyert adatokból leszűrt, ezek által verifikált törvényszerűségeket felállítását végzi, hanem egyedi, mikroszkopikus, és többnyire kimondottan jelentéktelennek tűnő nyomok kvalitatív elemzésével kísérli meg feltárni és megérteni egy történeti esemény, személyiség vagy közösség más-ként hozzáférhetetlen valóságát, belső szerkezetét. A megértés folyamatában a mikrotörténelem nagy szerepet tulajdonít az intuíciónak, amely — a tudománytalanul kikialtott fogalom rossz híre ellenére — egy minden kutatásban lejártszó, természetes kognitív folyamatot jelöl: a tudatos és nem tudatos információk hirtelen összerendeződését, korábban fel nem ismert összefüggések kirajzolódását.³⁰ Az intuícóra hasonlóképpen a történeti pszichológia is tudatosan épít.

A mikrotörténelmet sajátos „valóságigénye”, „földközei” jellege is rokonítja a történeti pszichológiával. Az emberi természet történeti változásait kutató holland pszichiáter, Jan Hendrik van den Berg által az 1950-es években felállított módszertani posztulátumok szerint a vizsgált jelenségeket mindig konkrét, köznapi, prózai valóságként kell szemlélnie. A jelenségeket a kutató nem ragadhatja ki eredeti összefüggéseikből, azokat mindig a maguk eredeti komplexitásá-

---

28 Jacques Le Goff: A mentalitástörténet. In: Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata. Szerk.: Benda Gyula — Szekeres András, L'Harmattan — Atelier, Bp., 2007. 422–424. p.

29 Apor, 2006. 483–484. p.

30 Rákosné Ács Klára: Vallanak a betűk. Életutak pszichografológiai megközelítése. Bp., 1985. (a továbbiakban: Rákosné Ács, 1985.) 41–43. p.; Vö. Charles S. Peirce amerikai pragmatista filozófus abdukció-fogalmával. Szijártó M. István: A mikrotörténelem. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk.: Bódy Zsombor — Ö. Kovács József. Osiris, 2006. (Osiris tankönyvek) 514. p.

ban kell leírnia. Mindebből az következik, hogy egy-egy történeti munka fókuszában nagyon kisszámú eset, lehetőleg egyetlen esemény vagy személy állhat.³¹

A történeti pszichológia néhány elméleti kérdése és módszertani sajátossága

A megismerés torzításai

Már a történettudomány és pszichológia kapcsolatának első magyar teoretikusa, Kornis Gyula felhívta a figyelmet arra, hogy a megismerés folyamatának természetes velejárói bizonyos torzító hatások, melyek a társadalom- és a természettudományokat egyaránt jellemzik, és melyek a pszichológia eszközeivel feltárhatóak és a kutatómunka során megfelelően tudatosítva minimalizálhatóak. Kornis külön is kiemelte a racionalizáló, intellektualizáló tendenciákat.³² Botond Ágnes ezt a hibát a történettudomány implicit emberképéből eredeztette (mellőzve itt a mentalitástörténet és a mikrotörténelem szemléletmódját): szerinte a történetírás az embert racionális lényként próbálja megérteni, és általában meg is elégszik a cselekvések ésszerű motívumainak feltárásával, míg az érzelmek szerepére vagy épp mentális defektusokra csak akkor hivatkozik, ha sem cél-, sem értékrationális megfontolások nem mutathatóak ki egy döntés hátterében.³³

Hasonlóan komoly problémát jelent a kutató saját személyiségjegyeinek hatása: előzetes ismeretei, érzelmei, várakozásai, a társadalmi gyakorlatból származó beidegződései megjelennek a témaválasztásban, az adatgyűjtés és a forrásfeldolgozás során a figyelem szelektív működésében, végül — hatványozottan és leginkább explicit módon — a kutatás eredményeinek megfogalmazásában.³⁴ (Ez a felismerés természetesen nem újkeletű, hisz éppen ezen hatások kiküszöbölésére jöttek létre a forráskritika szabályai és a tudományos nyelvezet standardjai. A tör-

31 Kiss, 2011. 61–63. p.

32 Kornis Gyula: Történelem és pszichológia. Hornyánszky, Bp., 1914. (a továbbiakban: Kornis, 1914.) 10–12; 34–35. p.

33 Botond, 1991. 88. p.

34 Bakó Béla: Objektivitás, szubjektivitás és '56 emlékezete. Egy elemzés elméleti dilemmái. In: Aetas, 27. (2012) 2. sz. 135–143. p. [<http://www.aetas.hu/2012-02.pdf>] (2014.03.29.) (a továbbiakban: Bakó, 2012a.) 140. p.; Botond, 1991. 96–97. p.; Fenyő Ervin: „Lelki eszmét szerint.” [Lackó Mihály: Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok.] In: BUKSZ, 14. (2002) 3. sz. 212. p.

téneti pszichológia megközelítése ezen a ponton csupán a hatások szisztematikus feltárásában jelent újdonságot.)

A történeti megismerés pszichológiai torzító hatásait elsőként Hunyady György rendszerezte, hosszabban jellemezve a négy legjelentősebb tényezőt. A *visszatekintési torzítás* azt jelenti, hogy a történész szemszögéből nézve egy esemény bekövetkeztének valószínűsége a ténylegesnél jóval nagyobbak tűnik, az alternatívák pedig elsikkadnak. Az *alapvető attribúciós hibával* állunk szemben, amikor külső szemlélőként egy ember tetteit inkább belső motívumokra (jó vagy rossz tulajdonságaira, előzetes élményeire stb.) vezetjük vissza, elhanyagolva a szituáció szerepét. A *kategorizálás és reprezentáció* hibáit követjük el, ha egyes társadalmi csoportokat személyiségjegyekkel látunk el, ha felnagyítjuk a csoportok között levő valós különbségeket, ha egyetlen vezető személyiséget mutatunk be egy csoport reprezentánsaként, vagy éppen fordítva, egy csoport által képviselt típus homályosítja, nyeli el az átlagosnak tekintett tagok egyediségét. Végül az *értékelés logikájában* mutatkozó hibák egy kerek egészként felfogott korszak vagy embercsoport értékelésében mutatkozó torzulásokat jelentik.³⁵ A történeti megismerés, illetve a pszichológiai ismeretek történettudományban való alkalmazása során természetesen számtalan egyéb hibaforrás képzelhető el (egyetlen elméleti keret doktriner alkalmazása, elhanyagolható lélektani motívumok túlhangsúlyozása, vagy éppen pszichológiai redukció stb.),³⁶ ezek azonban általában eléggé feltűnőek, éppen ezért könnyen kiszűrhetőek.

Végül ki kell térni a viszont-indulatáttétel kérdésére, amelyet Botond Ágnes a pszichohistória egyik legfontosabb sajátosságának tekint. Megfogalmazása szerint a történész „*abból a feltevésből indul ki, hogy saját kutatásának tárgyválasztása, valamint a kutatás közben őbenne kiváltódó érzelmi-indulati reakciók korántsem véletlenek*”, hanem fontos momentumokra utalhatnak magát a vizsgált tárgyat illetően. Ahhoz viszont, hogy az „*amúgy is nehezen rekonstruálható pszichohistóriai tényektől elválasztható legyen mindaz, ami utólagos beleemagvarázás, ami későbbi korok kognitívan is belátható kulturális különbözőségéből fakad, vagy pedig a kutató saját személyiségfejlődésének sajátos útjából [...] rákényszerül a kutató saját reakcióinak kognitív és érzelmi analizisére*.”³⁷ A viszont-indulatáttétel fogalma nem gyakorolt maradandó hatást a magyarországi

---

35 Hunyady, 2006. 409–412. p.

36 Kiss Zsuzsanna doktori disszertációjában még tucatnyi módszertani hibát és kognitív torzító hatást sorakoztat fel: Kiss, 2011. 79–80. p.

37 Botond, 1991. 19. p.; Botond, 2006. 556–557. p.

kutatásokban. Nem csak arról van szó, hogy a módszer alkalmazása természet-szerűen nem explikálható (a kutató nemigen teheti közzemlére saját analízisének eredményeit), vagyis mint eljárás nem ellenőrizhető, tehát szigorú értelemben nem tudományos. A tényleges problémát az jelenti, hogy a kutatónak a vizsgált tárgyával kapcsolatos érzései és indulatai nem hordoznak információt *magával a tárggyal* kapcsolatban. A viszont-indulatáttétel tehát inkább fogható fel torzító hatásként;³⁸ amennyiben viszont pusztán az indulatáttétel tudatosításaként értjük, úgy egy jelentős hibaforrás kiszűrését regisztrálhatjuk.

A megközelíthetőség fokozatai

A történettudomány irányzatai hajlamosak arra, hogy az emberiség pszichés apparátusát változatlan struktúraként kezeljék. A felszínen megnyilvánuló individuális sokszínűség mellett a kutatók implicit módon feltételeznek egy minden emberre és minden történeti korszakra érvényes „pszichét”.³⁹ Evvel a leegyszerűsítő felfogással ellentétben az ember pszichikus működésének mindössze a szerkezeti sajátosságai mutatnak nagyfokú állandóságot, tartalmi oldala azonban mindig az adott történelmi kor függvénye, kognitív szerkezeteit, szükségleteit, indítékait nagyrészt az adott közeg határozza meg. Még pontosabban, a történetiség érvényesülésének három szintjét különböztethetjük meg. A *filogenezis* során kialakult alapfolyamatok, alapvető mechanizmusok az emberi pszichikum formai-szerkezeti és dinamikai sajátosságai történetileg kevésbé változóak; a *történelem* szintjén a „társas megértés” különféle alakzatai jönnek létre, más-más tárgyi és szimbolikus eszköztárral; az *ontogenetikus fejlődés* pedig már azt a léptéket jelöli, ahol a gyermekek sajátítják el saját kultúrájuk alapelemeit, maguk is tevékenyen alakítva azt. Pataki Ferenc példájával élve: a valóság feldolgozásában használt kategoriális rendszerek mindig a történeti és kulturális kontextusnak megfelelően

---

38 Botond Ágnes megfogalmazása alapján nem teljesen egyértelmű, hogy ő maga információforrásnak, vagy a megismerést zavaró tényezőnek tekinti-e a viszont-indulatáttételt; több szerző egyértelműen utóbbi értelemben használja a terminust. Ld. Kiss, 2011. 78. p.; *Kövár Zoltán*: A pszichobiográfia mint módszer. Az élettörténet-elemzés renezsánsza: új perspektívák a személyiség- és kreativitás-kutatásban. In: *Alkalmazott Pszichológia*, 2011. 4. sz. 65–92. p. [http://ap.elte.hu/wp-content/uploads/2012/09/APA_2011-4_Kovary.pdf] (2014.08.04.) 76. p.

39 *Botond*, 1991. 12. p.; *Lackó Mihály*: Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok. L'Harmattan, Bp., 2001. (A múlt ösvényén) (a továbbiakban: *Lackó*, 2001.) 41. p.

alakulnak ki, de maga a kategoriális észlelés mint pszichikus funkció működése lényegében azonosnak tekinthető az emberiség története során.⁴⁰

A történeti (és részben az ontogenetikusi) lépték tovább bontható kisebb egységekre. Braudel időmodellje szerint (melyet 1961-ben megjelent híres cikkében Georges Duby alkalmazott a mentalitástörténeti kutatásokra) a különböző „mélységekben” elhelyezkedő pszichés szerkezetek és jelenségek különböző lépésekben vizsgálhatók. A mikrotörténeti szinten az egyének és kisebb csoportok viselkedését, attitűdjeit befolyásoló események (egy politikai botrány, egy könyv megjelenése) helyezkednek el. A második szinten nagyobb horderejű, és számos esetben hosszabb lefolyású változásokat találunk (gazdasági és politikai rendszerek egész társadalmakat befolyásoló változásai). Végül a hosszú időtartam szintjén több nemzedéken át meghatározó, lassan módosuló mentális struktúrákat vehetjük szemügyre.⁴¹

Egyáltalán nem magától értetődő, hogy a különböző szinteken elhelyezkedő lélektani jelenségek milyen források nyomán és milyen eszközök révén válnak hozzáférhetővé. Ezen a kérdésen belül kiemelten érdemes foglalkozni az empátia alkalmazásának lehetőségeivel és korlátaival; ezt a módszert ugyanis általában a történeti pszichológia, és még inkább a pszichohistoria fontos metodológiai sajátosságának tekintik, ugyanakkor alighanem ez okozza a legnagyobb gyanakvást is a két tudományterülettel szemben.

Az aprólékos ismeretek által támogatott beleélésnek tulajdonított eminens szerep a szellemtörténet öröksége,⁴² melyet később a pszichohistoria pszichoanalitikus indíttatású empátia-fogalmának jelentéstartománya is gazdagított. Botond Ágnes — a lélektani szempontokat módszeresen alkalmazó Arne Jarrick svéd gazdaságtörténészre hivatkozva — az empátia két, egymást kiegészítő, sőt egy-

---

40 *László*, 2005. 22. p.; *Pataki*, 1976. 118–121. p.; *Vö.: Kornis*, 1914. 67–68. p.; A pszichés apparátus változásának jellegével kapcsolatban — Kenneth J. Gergen összegzése alapján — a nyugati szakirodalomban háromféle álláspont kristályosodott ki. Az első álláspont szerint az emberi psziché alapszerkezete és működési elvei egyetemesek, mindössze arról lehet szó, hogy ezek az egyes korszakokban és kultúrákban más-más formában jelennek meg. A rendezett változást feltételezők szerint az ember pszichikus működésének tényezői tipikusan történeti jellegűek, az alapfolyamatok korszakonként változnak (ha úgy tetszik, fejlődnek), illetve ismétlődnek egy-egy személy vagy egy-egy kultúra életében. Végül az esetlegesség hívei úgy vélik, az alapstruktúrák nem egy felismerhető mintának megfelelően változnak vagy ismétlődnek, hanem a történeti körülmények összjátéka, illetve az ember döntéseinek spontaneitása szerint rövid időn belül is különböző alakváltozatokat vehetnek fel. *Gergen*, 1998. 82–85. p.

41 *Apor*, 2006. 492. p.

42 *Kornis*, 1914. 16–17; 30–31. p.

másra utalt fajtáját különböztette meg. Az *introspektív empátia* azon alapul, hogy a filogenezis során kialakult, legmélyebben fekvő pszichés tulajdonságaink és struktúráink évszázados, sőt évezredek távlatokban is állandóak, vagy legalábbis nagyfokú stabilitást mutatnak. Így egy középkori festmény, vagy reneszánsz épület ugyanazon mechanizmusainkat mozgósítja, ugyanazon alapvető érzéseket ébresztheti fel, mint a kortárs megfigyelőkben. Az *interszjektív empátia* ugyanakkor fogalmi természetű, a történeti események, az anyagi és szellemi kultúra eruditív ismeretét feltételezi, amely kontextusba helyezi és kontrollálja az introspekció által felkeltett emóciókat. A kétféle empátia alkalmazása egyidejűleg nem lehetséges, de a kettő közti „oszillálás” (Botond kifejezésével) kifejezetten kívánatos.⁴³ Az empátia alkalmazásával kapcsolatos legfontosabb probléma, hogy módszertana nagyon is kidolgozatlan — sőt talán elvileg is kidolgozhatatlan —, így eredményessége, metodológiai standardok híján, kizárólag a kutató történeti érzékén és belátásán múlik.⁴⁴

Az empátia problémájához hasonló — bár az ellentétes póluson elhelyezkedő — kérdés, hogy egy múltbeli pszichés struktúra megközelíthető-e racionális úton, leírható-e mai fogalmi készletünkkel. A probléma még élesebben rajzolódik ki egy kifejezetten patológiás jelenség, vagy egy beteg ember életútjának vizsgálatakor, amikor a köznapi racionalitás érvénye még inkább megkérdőjelezhető.⁴⁵ Ebből a szempontból (is) példászerű Lackó Mihály eljárása: a dualizmus kori politikai és történész, Grünwald Béla betegségeit nem kizárólag a mai pszichiátriai

---

43 Botond 1991. 27; 102–104. p.; A megélés és a megértés, illetve az élmény és az ismeret komplexer jellegét számos szerző hangsúlyozza: Aron J. Gurevics: *A középkori ember világgépe*. Kossuth, Bp., 1974. (a továbbiakban: *Gurevics*, 1974.) 23. p.; John T. Salvendy: Rudolf. Egy lázadó Habsburg lélektani tükörben. Bp., 1988. (Tudomány-könyvtár) (a továbbiakban: *Salvendy*, 1988.) 12. p.

44 Érdemes megjegyezni, hogy a klasszikus szerzők közül Erikson egészen más módon alkalmazta az empátiát. Könyvében a Luther jellemző vonásait, tüneteit látványosabban, a mai ember számára érthetőbb módon felmutató történelmi személyiségeket, Darvint, Freudot, Hitlert vonultatja fel illusztrációként, hogy ezeken keresztül segítse jobb megértéshez, mélyebb belátáshoz az olvasót: „Lehetséges, hogy vannak köztük olyanok, akik valaha maguk is így érezhettek és cselekedhettek, s az is lehetséges, hogy — szülőként, nevelőként, barátként vagy fiatal házastársként — ilyen emberrel kerültek kapcsolatba. Az ilyen ráismerés talán hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy jobban megismerjük Mártont.” Erik H. Erikson: *A fiatal Luther és más írások*. Gondolat, Bp., 1991. (Társadalomtudományi Könyvtár) (a továbbiakban: *Erikson*, 1991.) 149; 361. p.

45 Csorba László: *A beteg Széchenyiről*. In: *Magyar Tudomány*, 171. (2010) 12. sz. 1458–1466. p. [<http://www.matud.iif.hu/2010-12.pdf>] (2014.05.14.) (a továbbiakban: *Csorba* 2010.) 1462–1463. p.

ismeretek tükrében rekonstruálja, hanem a kor elmekórtani tudásának fényében; az érdekl, hogyan értelmezhetette a tüneteket *maga* Grünwald és orvosa.⁴⁶ Általánosabban fogalmazva: a percepciót (ahogyan a vizsgált személy megélte az adott eseményeket, látta a világot) ugyan nem szabad összekeverni az interpretációval (ahogy a kutató feltárja és leírja mindezt),⁴⁷ de utóbbit — a kutató előzetes ismereteinek, prekoncepcióinak kikapcsolásával — közelíteni kell az előbbihez.

Forrásbázis és forráskritika

A történeti megismerésben tetten érhető torzító hatásokhoz hasonlóan az is kezdetől fogva közkeletű tény, hogy a pszichológiai ismeretek és szempontok alkalmazása támpontokat nyújt a megalapozott forráskritikához,⁴⁸ ugyanakkor szükségessé teszi a forráskritika módszereinek részben újszerű, részben szigorúbb alkalmazását.⁴⁹

A magyar szakirodalomban Lackó Mihály hívta fel a figyelmet arra, hogy milyen veszélyeket rejt, ha a forráskritika hagyományos elveit és a források pszichológiai értelmezésének szempontjait nem azonos szinten, hanem egyiket a másiknak alárendelve alkalmazzák. Egy plasztikus példán demonstrálta, hogy a felületes szövegelemzés során milyen fatálisan szem elől téveszthetnek a kutatók olyan alapvető entitásokat is, mint maga a vizsgált szubjektum. Széchenyi a műveit elemző kutatók szemében jól kitapinthatóan „kettévált” maradandó gondolatokat papírra vető reformerre, és beteg lelkű individuumra. Ilyen durva hibák azonban nem fordulhatnak elő, ha a forrásszöveg struktúráját a kutató a beszédhelyzet (a történeti szituáció, vagyis a szöveg keletkezése konkrét közegének) struktúrájába illeszti;⁵⁰ vagyis ha a források elemzése során egy időben és egyazon szinten alkalmazza a történeti és lélektani szempontokat.

A pszichológia szempontjainak és módszereinek segítségül hívása sokkal közvetlenebb módon is segítheti a források feldolgozását és értékelését. A gra-

---

46 Lackó, 2001. 130–136. p.

47 Botond, 1991. 70–71. p.; Vö.: Lányi, 1988. 127. p.

48 Kornis, 1914. 58–60. p.

49 Vö.: Salvendy, 1988. 16. p.

50 Lackó, 2001. 19–25. p.; Vö.: Takáts József: Nyolc év az elsődleges kontextus mellett. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 115. (2001) 3–4. sz. 316–324. p. [<http://www.itk.iti.mta.hu/megjelent/2001-34/takats.pdf>] (2014.05.14.) (a továbbiakban: Takáts, 2001.)

fológia például nemcsak egy kézzel írt dokumentum hitelességének, keletkezési körülményeinek megállapításához járulhat hozzá, hanem sokat tud mondani a szöveg írójának személyiségéről, aktuális lelkiállapotáról is.⁵¹ Az emlékezet struktúráinak kutatása pedig a történeti elbeszélések, visszaemlékezések értelmezését, történeti interjúk elkészítését teszi megbízhatóbbá.⁵²

A lélektani szempontok beemelése a forráskritika módszereinek bővülése mellett a forrásbázis merítési lehetőségének bővülését is jelenti. Egyrészt technikai értelemben: a hagyományos értelemben vett szöveges és képi források mellett a történeti pszichológia forrásként kezelhet egyebek mellett helyeket, amelyek köré az emlékezet csoportosul, tárgyakat, sőt akár álmokról szóló beszámolókat, alkotásokat is.⁵³ Másrészt a források kiaknázása tartalmi értelemben is bővül: a pszichoanalízis egyik fontos hozadéka például, hogy a vizsgálat nemcsak arra irányulhat, amit a forrás tartalmaz, hanem arra is, amit elhallgat.⁵⁴ A szövegalkotáshoz hasonlóan a hallgatásnak is megvannak a pszichológiai mozgatórugói és szabályszerűségei, így elméletileg az elhallgatások, elszólások és hazugságok is történeti elemzés tárgyai lehetnek.

A forrásbázis kitágulása azt is jelenti, hogy az egyes eseményekről szóló későbbi értelmezéseket, legendákat is forrás gyanánt használhatjuk. Ez Erikson klasszikus művének egyik legtöbbit vitatott pontja: Luther kórusbéli dührohámáról és a wormszi birodalmi gyűlés híres jelenetéről nem lehet megállapítani, hogy valóban megtörténtek-e. Ilyen esetekben az eseményről keletkezett legendákat is el kell fogadnunk, „feltéve, ha az adott epizód nincs ellentmondásban egyéb, jól bizonyítható tényekkel, ha az igazság magyát tartalmazza, és ha jelentése összhangban van a pszichológia elméletével.” — állítja Erikson.⁵⁵ A történeti forrá-

---

51 Benda Kálmán: Egy új forrástudomány: a történeti grafológia. In: Levéltári Közlemények, 1974. 61–76. p. (a továbbiakban: Benda, 1974.) 62. p.

52 Plato, 2005. 26. p.; Völgyesi Zoltán: Az oral history kialakulása, nézőpontjai és forrásértéke. In: Levéltári Szemle, 63. (2013) 4. sz. 9–22. p. (a továbbiakban: Völgyesi, 2013.) 17–20. p.

53 Kiss, 2011. 64–65. p.; A kibővült forrásbázis egyik legérdekesebb alkalmazása az elmúlt években R. Várkonyi Ágnes nevéhez kötődik, aki Thököly Imre nikomédiai udvarában fellelhető használati tárgyak vizsgálatával rekonstruálta az emigráció identitás-elemeit. R. Várkonyi Ágnes: Magyar udvar Nikomédiában. In: Identitás és kultúra a török hódoltság korában. Szerk.: Ács Pál — Székely Júlia. Balassi, Bp., 2012. 530–561. p.

54 Kisantal Tamás: Történetírás és pszichoanalízis, avagy a történetírás mint pszichoanalízis. Freud és Certeau szövegei elé. In: Aetas, 21. (2006) 1. sz. 133–138. p. [<http://www.epa.hu/00800/00861/00033/pdf/>] (2014.05.14.) 137. p.

55 Erikson, 1991. 49; 334. p.; Erikson módszertani elveinek bírálatát ld. Lackó, 2001. 46–49. p.

sokból kihámozható tények és a legendák tehát nem feltétlenül zárják ki egymást, utóbbiakat nem kell mindenképp elvetnünk. Fogódzó nélkül maradunk viszont abban a kérdésben, hogy milyen kritériumok alapján és milyen információk tekintetében fogadhatjuk el a legendákat. Éppen ezért le kell határolni Erikson túlzottan engedékeny elvét: az ilyen másodlagos források csak újabb szempontokat, illetve a kontroll lehetőségét biztosítják a már meglévő forrásaink feldolgozásához.⁵⁶

A források alapján rekonstruálható kép a forrásbázis jelentős bővülése ellenére is természetszerűen töredékes, hézagos lesz. Erikson szerint azonban ez a töredékesség lényegében nem szegényíti el a történeti pszichológia által egy-egy problémáról alkotott képet. A kutató feladata ugyanis a fontosabb tendenciák felvázolása, ami — a vizsgált téma értelmezésére szolgáló pszichológiai elmélet segítségével — akkor is lehetséges, „*ha nem minden tény áll a rendelkezésére.*”⁵⁷ Némileg másként közelíti meg ezt a problémát William Runyan: véleménye szerint a források töredékességét az ellensúlyozza, hogy a kutató, helyzetéből adódóan ismeri a vizsgált események teljes láncolatát, az életút egészének ívét, és ez segít a helyükre illeszteni az elszórt adatokat, áthidalni a folytonossághiányokat.⁵⁸

---

56 Kővér György megfogalmazása szerint, ha egy forrás „*szemernyi újat is hordoz, akkor is érdeklődésemre tart számot, ha egy szava sem bizonyulna hitelesnek. [...] Ha valami többet és/vagy mást kapunk, mint ami korábban rendelkezésünkre állt, máris kihívásnak tekinthetjük meglévő forrásainkon alapuló állításainkkal szemben, kénytelenek vagyunk új szempontokból újra rákérdezni korábbi megállapításokra, árnyalni vagy revideálni azokat. Mennél ellentmondásosabb a kép, annál emberibb.*” Kővér György: Önéletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékezet. Scharf Móric önéletrása. In: *Aetas*, 22 (2007) 2. sz. 106–122. p. [<http://www.epa.hu/00800/00861/00037/pdf/>] (2014.05.14.) 120. p.

57 Erikson 1991. 68. p.

58 *William M. Runyan: Vita a pszichobiográfiáról.* In: *Történeti és politikai pszichológia.* Szerk.: Hunyady György. Osiris, Bp., 1998. (Osiris tankönyvek) 305–339. p. (a továbbiakban: *Runyan*, 1998.) 312–315. p.; Takáts József azonban épp ennek ellenkezőjére hívja fel a figyelmet: „*Lehetséges, hogy ha meg akarunk érteni egy cselekedetet, el kell vágnunk a jövőjétől.*” Vagyis az események és a döntések nem érthetőek meg a következményeikből, hiszen ezek belső szerkezete épp azt feltételezi, hogy a cselekvő nem ismeri a további fejleményeket. *Takáts*, 2001. 318. p.

A hermeneutikus kör problémája

A forráshasználat kapcsán ki kell térni egy elméleti szempontból fontos, bár a kutatás gyakorlatában kevésbé körvonalazható problémára. A kutatómunka során természetes módon nem mondhatunk le arról, hogy a tárgyat „*a vele adekvát kritériumokkal*” közelítsük meg, „*immanens módon vizsgáljuk, feltárjuk sajátos belső struktúráját, anélkül, hogy rákényszerítenénk mai értékeinket.*”⁵⁹ A történeti pszichológia azonban, mivel nem tudja közvetlenül megfigyelni a viselkedést, csak közvetett módon, források alapján következtethet arra, így előáll a hermeneutikus kör: az egyedi dokumentumokat a korszak egészére vonatkoztatva értékeljük, viszont a korszakról alkotott képünket egyedi dokumentumokból származtatjuk. A problémát Lányi Gusztáv szerint súlyosbítja, hogy a történész „*a kulturális antropológia módszereire sem támaszkodhat, hiszen míg a kulturális antropológia interkulturális, addig a történelmi szociálpszichológia intrakulturális metszetében írja le a mentális struktúrákat.*” A megoldást Lányi szerint épp ez az intra-kulturális metszet jelenti: a jelen néhány mentális jellemzőjéből visszakövetkeztethetünk ezen jellemzők múltbeli szerepére és konstellációjára. Mivel ugyanis az emberek szocializációját és életfeltételeit egy-egy társadalmi csoport szociokulturális közegén belül viszonylag egységesnek tekinthetjük, így jogosan beszélhetünk bizonyos pszichés struktúrák (attitűdök, konfliktuskezelési minták stb.) folyamatosságáról. Vagyis „*a történelmi múlt egy dinamikus struktúra: a félmúlton átszívárogyva formálhatja a jelen néhány mentális aktusát is.*” Ezt nevezi Lányi a jelen diakrón metszetének,⁶⁰ aminek segítségével megkerülhető a hermeneutikus kör.

A kétségtelenül szellemes modell a közelmúltra alkalmazva valóban működőképes, ám minél messzebb megyünk vissza a múltban, egyre kevesebb olyan pszichés sajátosságot találunk, ami közvetlenül befolyásolja a jelenbeli struktúrákat. A visszafelé építkezés az időbeli distancia növekedésével egyre szűkebb hatókörű és egyre feltételesebb érvényű lesz.

A problémát ezekben az esetekben — ha nem is oldja meg, de legalább — tompítja, ha az absztrakció és a konkretizálás műveletét két ellentétes, és részben más forrástípusokon alapuló folyamatként tételezzük. Minél nagyobb mennyiségű és minél többféle típusú forrás áll rendelkezésemre, annál kisebb a hermeneutikus kör veszélye. Ezt segíti elő az antropológiai látásmód tudatos

---

59 Gurevics, 1974. 7-8. p.

60 Lányi, 1988. 128-132. p.; Vö.: Lányi, 1991. 422. p.

alkalmazása is, mely „*az elidegenítés módszertanát jelenti. Annak előfeltételezését, hogy a szöveg, amelyet olvasunk, egy másik kultúrából származik, amely idegen számunkra, s jelentős és nem problémamentes erőfeszítés szükséges ahhoz, hogy megértsük.*”⁶¹ A megfelelő kutatói attitűd révén tehát véleményem szerint a minimálisra csökkenthető annak veszélye, hogy a források értelmezése során a hermeneutikus körbe kerülünk.

Az elemző rekonstrukció

A történeti pszichológia módszerének szerkezeti sajátossága, hogy az ennek szellemében létrehozott szöveg nem narratív, hanem interpretatív jellegű; fő célja nem annak elmondása, hogy mi történt, hanem annak elemzése, hogy miért történt, ami történt.⁶² Mindez a források és a történeti mű közti viszonyra is lényegi hatást gyakorol: a forrás teljes egészében megszabja a narrációt (vagyis azt, hogy mit mondhat a kutató), azonban az interpretációnak csak a kereteit, sarokpontjait jelöli ki (vagyis azt, hogy mit *nem* mondhat a kutató).⁶³ A források ugyanis csak az események és körülmények szerkezetére vonatkozóan adnak felvilágosítást, viszont általában hallgatnak a legbelsőbb lélektani motívumokról; az interpretációt így csak azáltal orientálják, hogy bizonyos értelmezéseket nem tesznek lehetővé. Mindaz, ami ezen túl van, az elemző rekonstrukció terepe.

A történészek, sőt általában a történeti pszichológiai és a pszichohistóriai megközelítést alkalmazó kutatók is elvetik annak lehetőségét, hogy források tanúsága nélkül fogalmazzunk meg állításokat, hiszen mindez csak „*kitalálás és önkényes megállapítás volna.*”⁶⁴ Természetesen ha az események vagy az élethelyzet szerkezete utal bizonyos pszichológiai motívumokra, akkor ezen a nyomon el lehet indulni. A már említett Grünwald Béla életének például számos szegmenséről állnak rendelkezésre legalább másodlagos források, a szexualitáshoz való viszo-

---

61 *Takáts József*: Antropológia és irodalomtörténet-írás. In: BUKSZ, 11. (1999) 1. sz. 39. p.

62 *Botond*, 1991. 94. p.; Természetesen itt nem kategorikus különbségekről, csak hangsúlyeltolódásról van szó; narráció és interpretáció kiegészítik egymást.

63 Vö.: *Reinhart Koselleck*: Ábrázolás, esemény és struktúra. In: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, 2003. (Circus maximus) 174. p.

64 *Horánszky Nándor*, *id.*: Deák Ferenc lelkialkata és befolyása politikai pályájára. S.a.r.: Ifj. Horánszky Nándor. Kairosz, Bp., 2003. (a továbbiakban: *Horánszky*, 2003.) 70. p.; Vö.: *Csorba*, 2010. 1463. p.; *Lackó*, 2001. 180. p.

nyáról azonban egyszerűen nem maradt fenn semmilyen adat — itt tehát még a feltételezés is lehetetlen.⁶⁵

Néhány kutató szerint azonban nem feltétlenül tekintendő illegitimnek, ha a pszichés mozzanatok nem ismert elemeit fikciókkal pótoljuk. Kornis Gyula szerint a forrásokból kibontakozó adatok kritikájának és összegzésének reprodukív tevékenysége mellett szükség van „a hiányzó szakadékokat kitöltő” produktív fantáziára is. Azonban a fantázia sosem szakadhat el a konkrét adatoktól és az adatok feldolgozásának elfogadott szabályaitól. A fantázia „a ránk maradt adatokhoz van kötve, ezekkel nem bánhatik önkényesen, mert hű reproductiojukra kell törekednie; az elemek szabad kombinatiojának gátat vet a methodikus ellenőrzés, az adatokkal való igazolás kötelessége, a hűségre, tárgyilagosságra való törekvés”. Egy-egy történeti elbeszélés fantázia segítségével megalkotott elemeinek „igazságérvénye mindig hypothetikus marad, a míg újabb adatok pilléreire nem támaszkodhatik.”⁶⁶ Hankiss Ágnes hasonlóképpen nem csekély teret biztosít a fantáziának. Megfogalmazása szerint a hiányzó lélektani motívumok rekonstrukciója analóg avval a helyzettel, amikor a pszichológus a páciense élettörténetét és élményeit értelmezi.⁶⁷ Az értelmezés keretének kitágítása tehát a pszichológiai szempontok alkalmazásából eredő módszertani sajátosságként fogható fel.⁶⁸

Hogy a történeti rekonstrukció milyen jellegű szabályokat követ, azt remekül világítja meg William Runyan szemléletes példája. Az „elemző rekonstrukció” hasonlít „egy levegőben felrobbant repülőgép elemeinek összerakásához. (...) a mérnök annak alapján rakja össze a repülő szét tört darabjait, hogy hová illik az adott rész; s amikor valamennyi előkerült darab a helyén van, felfedezhetők azok a sorozatot alkotó nyomok, amelyek koncentrikusan rendeződő hullámai vezetnek vissza egy ponthoz és kimutatják a robbanás eredetét.” A darabok összeilleszté-

---

65 Lackó, 2001. 180. p.

66 Kornis, 1914. 39–41. p.

67 Hankiss Ágnes: Kötéltánc. A társadalmi azonosság tudat válsága. Magvető, Bp., 1984. (Gyorsuló idő) (a továbbiakban: Hankiss, 1984.) 101; 195. p.; Vö.: „Megvizsgálva és felbecsülve [Rudolf trónörökös] tetteit, remélhetjük-e, hogy megtaláljuk a kulcsot igazi személyiségéhez és pontosabb képet alkothatunk gondolkodásmódjáról, mint amennyire ez a dokumentációk és az írásos bizonyítékok alapján lehetséges?” Salvendy, 1988. 173. p.

68 Ennek szélsőséges példája, amikor a szerző történeti tényanyag birtokában, de már szépirodalomba hajló eszközökkel elemzi Bethlen Gábor és Zrínyi Miklós sorsát. Hankiss, 1984. 189–261. p.; Hankiss Ágnes: Zrínyi Miklós kálváriája. In: Csak az élet (Scientia profana). Széchenyi Kiadó, 1989. 7–38. p.

séhez „*a tervrajz szerkezete kínálja a szabályt.*”⁶⁹ A rekonstrukció természetesen csak olyan esetekben lehetséges, ahol elég bizonyíték van, és ahol rendelkezésre áll egy adekvát és szilárd elméleti keret ezek rendszerezéséhez és értelmezéséhez.⁷⁰ Emellett feltételezni kell, hogy a pszichés struktúra alapjai — legalábbis a vizsgált kérdések tekintetében — lényegében véve változatlanok, különben a visszakövetkeztetés érvényét veszti.

A túldetermináltság problémája

Az elemző rekonstrukció révén nyert ismeretek természetüknél fogva valószínűségi érvényűek, de a történeti pszichológiai elemzés még egy ponton tartalmazhat egy bizonyos esetlegességet.

Ennek oka a túldetermináltság, a történeti multikauzalitás „túlterhelése” a hagyományos faktorok mellett a pszichés tényezőkkel;⁷¹ ez elsősorban a biográfia műfajában érezteti kedvezőtlen hatását. Úgy tűnik, az emberre mint célokat tételező, jelentéseket létrehozó és használó lényre nem érvényes az okság természettudományos, determinisztikus fogalma. Az eseményekhez vagy akarati aktusokhoz vezető okok rendkívül szövevényesek, külső és belső tényezők bonyolult összhatásától függnek, és — mutat rá Kornis Gyula — ezen tényezők közül bármelyiknek a megváltozása az összhatás minőségi változását idézheti elő. Így „*a psychologia tapasztalati szabályszerűségei nem alakíthatóak át oksági egyenletekké.*” A pszichológiai értelemben vett oksági viszonyok további sajátossága, hogy „*az élmények összefüggésében nem csak a közvetlenül megelőző lelki mozzanatok érvényesülnek, hanem a legtávolabb fekvő emlékképek, dispositiok stb. is, úgy hogy néha az időben távolabb álló ok az elmének sajátos actio in distans-ából erősebben érvényesül, mint az időben közelebb fekvő mozzanatok.*”⁷² Mindebből az következik, hogy egy személyiség megértéséhez a teljes mentális univerzum rekonstrukciója szükséges. II. József politikai elhatározásaira például nem csak a kor uralkodó eszméi, ennek megfelelő neveltetése gyakorolhatott ha-

---

69 Runyan, 1998. 315–316. p.

70 Ugyanakkor azt is szem előtt kell tartani, hogy a túl feszesen alkalmazott elmélet doktriner megoldásokhoz vezethet; éppen ezért mindig mérlegelni kell az alternatív magyarázati lehetőségeket.

71 Botond, 1991. 90–93. p.

72 Kornis, 1914. 61–70. p.

tást, hanem „*örömei és fájdalmai, érzelmi és akarati reakciómódjai stb., melyek közül egynek a hiánya tiszta politikai ügyekben is más irányt adhatott volna elhatározásainak.*”⁷³

Hogy a túldetermináltságból fakadó kontingencia minimalizálhatóvá váljon, hogy a lelki mikrotörténekekről is a lehető legrészletesebb képet kapjuk, minden lehetséges információt össze kell gyűjteni: „*célszerűnek tűnik végiggondolni, [hogy a kutatott személy] milyen szellemi hatásokon ment keresztül életében, kik mire tanították iskolás kora óta, milyen könyveket olvasott, mely munkák voltak a legnagyobb hatással rá általában, és különösen a vizsgált történelmi szituációt megelőzően. Kikkel találkozott, miről beszélt velük, mit olvasott közvetlenül a vizsgált esemény előtt, de akár azt is, hogy milyen zenét hallgatott a rádióban.*”⁷⁴ Ez már-már kezelhetetlenül nagy, számos érdektelen információt is tartalmazó adattömeget jelent, ám még így sem tettünk meg mindent. Egyetlen személy esetében sem biztos ugyanis, hogy „*mindig a beállítódása, alaptermészete szerint várható, valószínűsíthető lépést teszi meg*”;⁷⁵ az emberi cselekvésben rejlő spontaneitásnak sosem járhatunk a végére megnyugtatóan. A rekonstrukció olyannyira bizonytalan, hogy a biográfia — Lackó Mihály radikális megfogalmazása szerint — voltaképp nem más, mint a „*feltételezések tudománya.*”⁷⁶

A legfontosabb módszertani kérdéseket áttekintve úgy tűnhet, hogy a történeti pszichológia tudománytalan módszer, amely megoldhatatlan problémákkal szembesül a források értelmezésekor, gyanús helyekről származó és feltételezéseken alapuló információkat tüntet fel ténymegállapításként. A bizalmatlanság azonban két okból is megalapozatlan. Egyrészt a korábbiakban taglalt metodológiai problémák a történeti pszichológiai kutatásoknak kis részét és sok esetben nem is központi kérdésköreit érintik. Másrészt pedig — ami még fontosabb — ugyanezek a kérdések a történettudomány összes többi irányzatában is felmerülnek: min-

---

73 Kornis, 1914. 33. p.

74 Bertényi Iván, Ifj. (ism.): Id. Horánszky Nándor: Deák Ferenc lelkialkata és befolyása politikai pályájára. In: Korall, 2005. 21–22. sz. 284–299. [http://epa.oszk.hu/00400/00414/00015/pdf/korall%20_21-22.pdf] (2014.03.19) (a továbbiakban: Bertényi, 2005.) 286–287. p.; Lényegében ugyanerre hía fel a figyelmet Hunyady György: „A 'lelki mikrotörténekek' rekonstrukciója maximalista, ha nem irreális program, amelynek pusztá megközelítése alighanem rendkívüli történeti tárgyismeretet és összebékíthető s összebékíthetetlen pszichológiai magyarázó elvek gondos számbavételét igényli.” Hunyady György: Történelem és pszichológia. Történelmi Szemle, 22 (1981) 1. sz. 71–78. p. (a továbbiakban: Hunyady, 1981.) 72–73. p.

75 Bertényi, 2005. 286. p.

76 Lackó, 2001. 12; 207. p.; Id.: Kiss, 2011. 75. p.

den kutató szembekerül forráshiányos pontokkal, ahol feltételezésekre van utalva, azoktól viszont az elbeszélés kerektsége érdekében nem tekinthet el; minden kutató szembekerül a források értelmezésének kérdésével, így akarva-akaratlan belekerül a hermeneutikus körbe; és végül minden kutatónak választania kell a történeti okság redukciója vagy a túldetermináltságból adódó esetlegesség között. A történeti pszichológia és a többi történeti módszertan közötti különbség legjobb esetben is csak fokozati. A megoldást tehát véleményem szerint nem egyes eljárások és módszertani kérdések elutasítása jelenti, a hangsúly sokkal inkább a kutatói tisztességen van. Egyszerűen be kell látnunk, hogy bármilyen módszert választunk is, a következtetéseink érvényét meghatározó problémákkal állunk szemben; mindössze annyit tehetünk, hogy az elkészült történeti szövegben egyértelműen megjelöljük a valószínűségi érvényű pontokat.

A történeti pszichológia magyarországi útjai és eredményei

Dolgozatom befejező részében körképet szeretnék adni a történeti pszichológiai szakirodalom eddigi magyarországi eredményeiről, tematikai súlypontjairól,⁷⁷ illetve az egyes művekhez kapcsolódó, téma- és műfajspecifikus módszertani kérdésekről. Az áttekintésben azok a munkák is szerepelnek, amelyek nem egyértelműen történeti pszichológiai módszereken alapulnak (megelégszenek egyes érzelmek vagy tudatállapotok regisztrálásával és általános emberismereten alapuló értékelésével, és nem mozgósítanak rendszeres és differenciált pszichológiai ismereteket). Ezek jelentősége a mi szempontunkból egyrészt az, hogy rámutatnak a történészek (részben reflektálatlan) lélektani érdeklődésének irányaira, és ezáltal megvilágítják a két tudományág lehetséges kapcsolódási pontjait, fejlődésének útjait, másrészt pedig gazdag adatbázist jelentenek a majdan megírandó történeti pszichológiai szintézisek számára.

---

77 A nyugati szakirodalmi termés alapján felállított tematikák (ld. *Botond*, 1991. 64-65. p.; *Lányi*, 1988. 124. p.) helyett én tipikusan a magyar szakirodalom súlypontjait, érdeklődésének irányait szeretném kitapintani, szem előtt tartva természetesen, hogy számos kutatási terület kiaknázása még várat magára. Vö. *Kiss*, 2011. 79. p.

Elméleti reflexiók

Történettudomány és pszichológia kapcsolatát átfogó, elméleti igénnyel elsőként Kornis Gyula tárgyalta a magyar szakirodalomban.⁷⁸ Az *Athaeneum* hasábjain, majd különnyomatként is megjelent tanulmány a szellemtörténet jegyében született, de számos, a későbbiekben alapvetővé vált kérdésben, így például az intuíció, a történeti okság, a személyiség történeti szerepe kérdésében hatott termékenyítő módon. Kornis tanulmányát követően évtizedeken át, az 1970-es évek elejéig nem jelent meg semmilyen elméleti és módszertani jellegű munka a két tudomány határvidékét, kapcsolódási lehetőségét illetően. A szakma feléledő érdeklődését ekkor is mindössze Borisz Porsnyev szovjet, és Georges Castellan francia történész egy-egy — az ontogenetikus és filogenetikus fejlődés során kialakult pszichés struktúrák megismerhetőségéről, illetve a tudományterület néhány módszeréről és határterületeiről szóló — írásának magyar fordítása jelzi.⁷⁹

Nagyobb volumenű szakirodalmi tevékenység e területen az 1970-es évek közepétől bontakozott ki. Másfél évtizeden át kizárólag a szociálpszichológia felől érkeztek javaslatok arra a kérdésre, hogyan lehetséges a két tudomány kapcsolata. A történetiségnek a szociálpszichológiába való beemelése ekkor az egyre inkább steril, laboratóriumi jelleget öltő pszichológia válságára adott lehetséges válaszként fogalmazódott meg.⁸⁰ Az 1980-as években Hunyady György és Lányi Gusztáv tanulmányainak köszönhetően beszélhetünk a történelem és pszichológia határvidékén formálódó új diszciplína tényleges kialakulásáról. A két szerző — ma már klasszikusnak számító — cikkei immár konkrét kérdések mentén és szisztematikus módon tárgyalják e terület módszertani problémáit és sajátosságait, adnak képet elméleti és gyakorlati hozadékaikról, lehetséges témaköreiről és további kibontakozási lehetőségeiről.⁸¹

A tudományág kialakulásának igazi mérföldköve az első összegző elméleti munka megjelenése. A pszichológus és történész képzettséggel egyaránt rendelkező, Svédországban élő Botond Ágnes könyve 1991-ben jelent meg.⁸²

---

78 Kornis, 1914.

79 G. Castellan: Lélektan és történelem. In: Történelmi Szemle, 17. (1974) 1–2. sz. 211–220. p. (a továbbiakban: Castellan, 1974.); B. F. Porsnyev: Szociálpszichológia és történelem. In: Világtörténet, 1970. 21. sz. 38–58. p.

80 Erős Ferenc: Történetiség a szociálpszichológiában. In: Világosság, 18. (1977) 2. sz. 87–95. p. és 3. sz. 160–165. p.; Lányi 1985. 60–63. p.; Pataki, 1976. 117–128. p.

81 Hunyady, 1981.; Lányi, 1985.; Lányi, 1988.

82 Botond, 1991.

Szisztematikusan (bár néhány problémát nem a kellő részletességgel kifejtve) tárgyalja a pszichohistoria tudomány- és eszmetörténeti kapcsolódási pontjait, intézményesedésének állomásait és módszertanát. A könyv fontos érdeme, hogy a nyugati szakirodalom korábban teljesen ismeretlen eredményeit közvetítette a magyar olvasókhöz. A mű általában elismerő bírálatokban részesült,⁸³ és olyannyira időtállóan bizonyult, hogy szövegének frissített változata másfél évtized múlva helyet kapott a társadalomtörténet irányzatait és módszertanát tárgyaló kézikönyvben is.⁸⁴

Botond Ágnes könyvének (és szinte vele egy időben Erikson klasszikus Luther-biográfiájának) megjelenése után, és még inkább az ezredfordulót követően megsaporodtak a pszichohistorikus, illetve történeti pszichológiai kérdéseket tárgyaló elméleti munkák. Lackó Mihály a tervezett Széchenyi-életrajzának előtanulmányaiként az 1990-es években megjelent cikkeiben elsősorban a forráskezelés, szövegértelmezés kérdéseire keresett megoldást.⁸⁵ Az *Aetas* folyóirat 2002. évi 2–3. száma a történeti személyiség és a biográfia problémáival foglalkozott,⁸⁶ 2006. évi 1. számának elméleti és módszertani rovata pedig Freud és a pszichoanalízis nyomán elinduló Michael de Certeau egy-egy írását közölte kitűnő bevezetéssel.⁸⁷ A *Korall* 2005. novemberi, *Clio & Psyche* című száma szintén tematikusan válogatott, elméleti reflexiókat is tartalmazó cikkeket és recenziókat tartalmazott.⁸⁸ Mindez azt jelzi, hogy a történeti pszichológia által megfogalmazott kérdések és módszerek ekkorra polgárjogot nyertek a történettudományi diskurzuson belül.

Pszichobiográfia

A magyarországi történeti pszichológiai irodalom legtermékenyebb és legnagyobb múltra visszatekintő műfaja kétségtelenül a pszichobiográfia. Széchenyi

---

83 *Harmat*, 1992. 88. p.; *Lányi* 1991. 424–425. p.

84 *Botond*, 2006.

85 Lackó Mihálynak az 1990-es évek második felében megjelent cikkei, egy korábban nem publikált előadása, és a Grünwald Béláról szóló 1986-os tanulmánya gyűjteményes kötetben megjelent: *Lackó*, 2001.

86 http://www.aetas.hu/2002_2-3/2002-2-3_tartalom.htm (2014.03.19)

87 <http://www.aetas.hu/2006-01/tartalom.pdf> (2014.03.19)

88 <http://www.korall.org/lapszam/21-22> (2014.03.19)

Istvánról például már a 19. század vége óta számos pszichológiai-pszichiátriai jellegű elemzés készült,⁸⁹ Deák Ferencről az 1950-es évek elején készült (igaz, csak 1972-ben jelent meg rövidítve) az elmeorvos Horánszky Nándor műve,⁹⁰ Ferdinandy Mihály pedig először 1964-ben adta közre V. Károly császár életútjának nagyszabású elemzését.⁹¹

A valóban évszázados hagyományok mellett a pszichobiográfia tematikai gazdagsága is jelentős; elég csak az utóbbi években keletkezett néhány tanulmányra utalni. Lányi Gusztáv 1994-ben megjelent, majd 2001-ben újra kiadott remek tanulmánya Rákosi Mátyás politikai antiszemitizmusát személyiségének egyes torzulásaira (előnytelen testalkata miatti állandó szorongás és irigység, öngyűlölet, a börtönének miatti bosszúvágy) vezeti vissza.⁹² Csehy Zoltán a humanista költő, Girolamo Balbi különböző élethelyzeteiben követett énfomálási stratégiáit mutatja be.⁹³ Dobszay Tamás a Kazinczy Ferenc által börtönévei alatt elszenvedett pszichés ártalmakat és ezek utóhatásait elemzi, főként Erving Goffmann eredményeire alapozva.⁹⁴ Végül Kövér György az 1832–36-os országgyűlési ifjak vezéralakjának, Lovassy Lászlónak a megőrülését vizsgálja, megállapítva: a Habsburg-ellenes mítoszokkal szemben Lovassy megőrülése csak részben vezethető vissza a fogsága során kialakult börtönpszichózisra, bizonyos elemei (a szülővel való konfliktus) korábbra datálódhatnak, ahogy a szabadulása utáni lassú gyógyulás is a nem megfelelő kezelés eredménye volt.⁹⁵

---

89 Ezek áttekintését ld. *Csorba*, 2010. 1560–1465. p.; *Sándor András*: Széchenyi két válsága. In: *Első Század*, 12. (2013) 1. sz. 17–40. p. [<http://elsoszasad.elte.hu/xii-efolyam-1-szam-2013-tavas-z-top>] (2014.03.11.) 27–33. p.

90 *Horánszky*. 2003.

91 *Michael de Ferdinandy*: Karl V. Tübingen, 1966.

92 *Lányi*, 2001.

93 *Csehy Zoltán*: Janus vagy Ovidius. Girolamo Balbi kötetészetének énfomálási stratégiái. In: *Humanizmus, religió, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*. Szerk.: Bitskey István — Fazakas Gergely Tamás. Debrecen, 2007. (*Studia Litteraria XLV.*) 32–43. p. [<http://mek.oszk.hu/11900/11965/11965.pdf>] (2014.05.14.)

94 *Dobszay Tamás*: A szabaduló Kazinczy. In: *Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*. Szerk.: Debreczeni Attila — Gönczy Mónika. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010. 294–305. p. [http://ganyemedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/123206/1/file_up_Ragyogni.pdf] (2014.05.14.)

95 *Kövér György*: Hős — zavarban. Lovassy László megőrülése és szabadulása. In: *História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére*. Szerk.: Deák Ágnes — Völgyesi Orsolya. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2011. 127–140. p.

A vizsgált korszakokat és problémákat, az alkalmazott szemléletmódokat és módszertant tekintve egyaránt számtalan irányba érdeklődő művek természetes módon rengeteg elméleti kérdést hoztak felszínre.

A legsúlyosabb problémákat az értelmezési keretként alkalmazott pszichológiai elmélet egyoldalú kijelölése és túlhangsúlyozása okozhatja. Horánszky Nándor kizárólag Ernst Kretschmer német pszichiáter tipológiáját használja Deák lelkialkatának vizsgálatához, alternatív elméleteket egyáltalán nem von be az elemzésbe. Így számos összefüggést nem ismer fel Deák életpályájában; a gondolatmenet sérülékennyé válik, és (már forráshasználatának jelentős hiányosságai miatt is) a történész szempontjából kevésbé bizonyul használhatónak, továbbgondolhatónak.⁹⁶ Ezt a módszertani hibát alapvetően kétféle módon lehet kivédeni. Az egyik lehetséges megoldást Kövér György alkalmazza a Losonczy Gézáról írt életrajzában. Leszögezi, hogy a pszichológiai és a történeti redukció csábítását egyaránt elkerülve, „*a karaktert és a karriert átfogó, 'totalis' életrajzot tekintjük mintaképünknek. A személyiség, az emberi életszerepek teljességének történetét igyekszünk összefoglalni.*”⁹⁷ Bár kevés helyen hivatkozik pszichológiai irodalmakra, a forrásbázis jellegének (személyes levelezések és visszaemlékezések, oral history) köszönhetően egységes képet ad a kor politikai-társadalmi-ideológiai miliójéről és Losonczy lelkének mikrotörténeiséről: intellektuális fejlődéséről, osztályválasztásával együtt járó és pszichoszomatikus tüneteket produkáló identitásválságáról, börtönpszichózisának lefolyásáról.⁹⁸ Kövér monográfiájához képest egy másik megoldási lehetőséget jelent Ferdinandy Mihály V. Károly-életrajza. A szerző Jung és Szondi Lipót elmélete alapján elemzi a császár életútját,⁹⁹ ám az egyoldalúságot — részben éppen a sorsanalízis módszeréből adódóan — sikerül elkerülnie: nemcsak V. Károly gyermekkori élményeit, test-

---

96 Vö.: Bertényi, 2005.; Hasonló hibát követ Hunyady György szerint Hankiss Ágnes is. *Hunyady*, 1981. 72. p.

97 Kövér György: Losonczy Géza, 1917–1957. 1956-os Intézet, Bp., 1998. 85. p.

98 Bár programszerű összefoglalás nélkül, de lényegében ugyanezt a megoldást alkalmazza Sándor Pál a fiatal Deákról írt cikkében, valamint Frank Tibor a köpönyegforgató újságíróról és titkostügynökről, Zerffi Gusztávról megjelent könyvében. A főhős jelleme ezekben a művekben nem a pszichológiai értelmezés keretében jelenik meg, inkább a források minuciózus feldolgozása révén, a kor szociális és politikai közegének hátterén sejlik fel. *Sándor Pál: A pályakezdő Deák portréjához*. In: Századok, 115. (1981) 3. sz. 522–556. p.; Frank Tibor módszertanilag is releváns megjegyzéseit ld. *Frank Tibor: Egy emigráns alakváltozásai*. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892. Akadémiai Kiadó, Bp., 1985. 15; 32. p.

99 *Harmat*, 1992. 88. p.

véreihez és anyjához fűződő kapcsolatát elemzi, hanem mindezt több évszázados családtörténeti kontextusba és összeurópai kultúrtörténeti keretbe illeszti.

A pszichobiográfiára leselkedő másik komoly veszély a redukcionizmus, amely háromféle értelemben fordulhat elő. Először is, a pszichológiai elemzés gyakran előnyben részesíti a patológiás tüneteket, míg a normalitás és a kreativitás kevésbé látványos jelenségeivel alig foglalkozik; másodsor, a felnőtt karakter magyarázatában a kora gyermekkori élményeknek tulajdonít meghatározó szerepet, a későbbi folyamatok rovására; és végül a lélektani motívumok mellett elhalványodhat a történeti kontextus, a társadalmi és kulturális tényezők szerepe.¹⁰⁰ A redukcionizmus mindhárom formáját sikeresen kerüli el a magyar származású pszichiáter, John T. Salvendy (a német és angol kiadások után magyarul 1988-ban, vagyis évekkel Erikson Luther-életrajza előtt megjelent) monográfiája Rudolf trónörököséről.¹⁰¹ A mű megfelelő arányban tárgyalja Rudolf kóros, átlagosnak mondható és kiemelkedően pozitív személyiségjegyeit, gyermekkori és felnőttkori fejlődését, életútjának pszichikus és társadalmilag meghatározott összetevőit. A súlypontok megfelelő kialakítását egyrészt a tudatosan vállalt módszertani eklekticizmus, másrészt a hatalmas mennyiségű forrásanyag teszi lehetővé.

A magyar szakirodalomban ugyan marginális, mégis említést érdemlő módszertani hiba a túlfeszített általánosítás. Hunyady György szerint ebbe a hibába esik Hankiss Ágnes (először 1978-ban, önálló tanulmányként megjelent) Martinovics-életrajza. „*A szerzőnek van egy igen határozott — valamiképpen ma is aktuálisnak ítélt — feltételezése, 'a bürokratikus szervezetnek és a nyugtalan tehetőségnek (...) sajátos és ellentmondásos viszonyát illetően', s ennek 'ideáltipikus' eseteként könyveli el s mutatja be Martinovics életútját.*” A tanulmány keretei között nem igazolható az általánosítás jogosultsága, az összefüggés egyedi életút és a társadalmi struktúra működése, a mikro- és a makro-szint között.¹⁰²

---

100 Runyan, 1998. 316–317. p.; A társadalmi beágyazottság szerepét azért is fontos kiemelni, mert ezt a legtöbb szerző a tényleges pszichobiográfia lényegi ismérvének tekinti, amely fontos szempontokat biztosít a rekonstrukcióhoz és az értelmezéshez is. Castellan, 1974. 212. p.; Erikson, 1991. 363. p.; Horánszky, 2003. 9. p.; Röckelein, Hedwig: A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az „új történelmi biográfiához”. In: Aetas, 17. (2002) 2–3. sz. 231–244. p. [<http://www.epa.hu/00800/00861/00022/2002-2-3-19.html>] (2014.05.14.) 241–243. p.

101 Salvendy, 1988.

102 Hunyady, 1981. 72. p.; Meg kell jegyezni azonban, hogy 1984-ben már tanulmánykötetbe illesztve jelent meg az írás, és ebben a kontextusban a Hunyady által jelzett hiba véleményem szerint többé nem áll fenn. A kötet két bevezető tanulmánya a kétértékű situációkban (amelyek

Az életút rekonstrukcióját, az egyedi jelenségek értelmezését főként régebbi korok személyiségei esetében igencsak megnehezíti, hogy kizárólag szövegek, sőt olykor csak egy-egy forrástípushoz tartozó, homogén szövegegyüttesek állnak rendelkezésre. Csorba Dávid az id. Köleséri Sámuel életművét elemző cikkében az Anthony G. Greenwald, Anthony Pratkins és Steven J. Breckler amerikai szociálpszichológusok által kidolgozott „szövegpszichológia” módszerét alkalmazza. Az eljárás én-modellje négy komponensből áll: a publikus, vagyis „*a közösség számára artikulált én-formák*”; a magánéletben megjelenített önkép (erről nyújtanak felvilágosítást a családi és baráti kapcsolatok intenzitására, betegségekre és testi fájdalmakra vonatkozó feljegyzések); a kollektív-én realizációi, vagyis „*a környezetben a személyről kialakult benyomások összessége*”; a diffúz-én realizációi, vagyis a vizsgált személy ideáljai, önismerete és élettapasztalatai alapján kialakított viselkedésprogramjai.¹⁰³ Erre a modellre emlékeztet Tóth Zsombor eljárása is, melyet a Bethlen Miklós önéletírásáról készített monográfiájában követ. Megállapítása szerint Bethlen személyisége a maga teljességében hozzáférhetetlen, csak azt ismerhetjük meg, amit ő maga narratív eljárások és reprezentációs technikák révén a szöveg szintjén megkonstruált. Az önéletíráshoz Tóth a puritán irodalom mint elsődleges kontextus felől közelít, hiszen ezek tartalmazzák azokat a retorikai mintákat, attitűdöket, amelyekre támaszkodva Bethlen én-reprezentációs stratégiái érthetővé válnak.¹⁰⁴

Végül röviden említést kell tenni az életút és a személyiség értelmezéséhez hozzájáruló módszerről, a történeti grafológiáról. Az íráselemzés a történeti személyiség (olykor csak pillanatnyi) „lelki realitásáról” tudósít; a lelki realitás és a történeti tények között azonban — a két szféra természetszerű különmeműségéből következően — nem feltétlen az átfedés. A grafológus így sokszor csak javaslatokkal segítheti a történést, ami nem jelenti, hogy ne fogalmazhatna meg a szakmai konszenzustól markánsan elütő nézeteket: az íráskép alapján például

---

sem a helyzettel való teljes azonosulást, sem az egyértelmű szembefordulást nem teszik lehetővé a felelősen gondolkodó politikusok és értelmiségiek számára) létrejövő hibás társadalmi és lélektani mechanizmusokról szól, melyek az autentikus cselekvés lehetősége ellenében hatnak. Az elméletet egy kötéltacon egyensúlyozó politikus, egy, a bürokratikus szervezet ellenében érvényesülni nem tudó értelmiségi, és egy művész — Bethlen Gábor, Martinovics és Karády Katalin — sorsa illusztrálja.

103 *Csorba Dávid*: Idősebb Köleséri Sámuel (1634–1683) életművének pszichológiai vetülete. In: *Protestáns Szemle*, 11. (2002) 4. sz. 226–235. p.

104 *Tóth Zsombor*: A koronatanú: Bethlen Miklós. Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus. Kossuth Egyetemi Nyomda, Debrecen, 2007. (Csokonai Könyvtár) 38–52; 147–157.

Rákosiné Ács Klára szerint egyértelműen kizárható, hogy Rudolf trónörökös, és Teleki Pál öngyilkosságot követett volna el.¹⁰⁵ Az íráselemzés azonban az ilyen vitás eseteket kivéve nagyon is megbízható, „*megállapításainak hitelt adhatunk olyan esetekben is, amikor azok túlmennek forrásadatakra alapozott ismereteinken, illetve amikor adatok nem léteben a pszichografológus megállapításait nem áll módunkban ellenőrizni*” — írta Benda Kálmán, a grafológia alkalmazásának lelkes híve.¹⁰⁶ Sőt, az íráselemzés — a megfelelő forrástípusok és adatsűrűség esetén — társadalomtörténeti tanulságokkal is járhat.¹⁰⁷ A benne rejlő potenciál ellenére a történeti grafológia az 1970–80-as éveket követően háttérbe szorult, szakszerű alkalmazásával napjainkban szinte egyáltalán nem találkozhatunk.

Kollektív jelenségek pszichológiája

Egyes történelmi események lélektani háttérének és következményeinek vizsgálata a kezdetektől a pszichológiai kutatások része.¹⁰⁸ Csak néhány példát említve a magyar szakirodalomból: Ferenczi Sándor az I. világháborúban a frontkatonákat ért háborús neurózist vizsgálta,¹⁰⁹ a II. világháború után Mérei Ferenc — kifejezetten a tudós történeti felelősségétől indítva — a totalitárius diktatúrák kialakulásához és a népiártáshoz vezető okokat igyekezett feltárni,¹¹⁰ Erős Ferenc pedig a Holokauszt által okozott identitás-problémákat, illetve a rendszerváltással járó

---

105 *Rákosné Ács*, 1985. 159–187. p.

106 *Benda*, 1974. 71. p.

107 Egy Zimányi Vera és Makkai László által vezetett kutatás világított rá, hogy a kora újkorban a politikai eliten és az egyházi értelmiségi rétegen belül bizonyos vezető pozíciók betöltése — a sztereotípiákkal szemben — nagymértékben függött a jelöltek személyes kvalitásaitól, vagyis nem automatikusan érvényesültek a társadalmi korlátok, a bevett öröklési rend. *Benda*, 1974. 71–75. p.

108 *Hunyady György*: Történelem, nemzeti nézőpont, pszichológia. In: A nemzeti emlékezet vizsgálatának pszichológiai szempontjai. Szerk.: Münnich Ákos — Hunyady György. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2010. 7–76. p. (a továbbiakban: *Hunyady*, 2010.) 8. p.

109 *Ferenczi Sándor*: A háborús neurózisok pszichoanalízise. In: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból. Magvető, Bp., [1982.]* (Magyar hírmondó) 199–225. p.

110 „*A történelmi helyzet megérlette a felelősség problémáját. Felmerült a kérdés, hogyan lehetett milliós tömegeket úgy befolyásolni, hogy a kulturális fejlődés adott fokán ember-mészárszékkeket állítottak fel Európa közepén.*” *Mérei Ferenc*: Az együttes élmény. Társadalomlélektani kísérlet gyermekeken. Officina, [1947.] 5. p.

pszichológiai tüneteket kutatta.¹¹¹ A szociálpszichológiai tanulmányok azonban természetesen nem tekinthetők történeti pszichológiai műveknek: nem a történeti folyamatot kívánják magyarázni, mélyebben megérteni, hanem a társadalmi viselkedés szabályszerűségeit próbálják feltárni, illetve előre jelezni.¹¹²

A történeti folyamatok során kialakuló és azokra visszaható pszichológiai mozzanatokot elsőként Bibó István vette módszeres vizsgálat alá. A közép-európai régió szerkezeti sajátosságait és fejlődésének ívét kutatva Bibó — és nyomában Szűcs Jenő — arra a következtetésre jutott, hogy hosszú időtartamú folyamatok során alakultak ki és rögzültek jól körülírható, társadalomtörténeti következményekkel járó szociálpszichológiai jellegzetességek. Az „eltorzult magyar alkat”, a német politikai hisztéria (vagy éppen nyugati viszonylatban Franciaország félelmeinek és az olasz nemzeti öntudat betegségeinek) vizsgálata egyértelműen pszichológiai, pszichopatológiai fogalmak alkalmazását feltételezte.¹¹³

A hosszú időtartam mellett a rövidebb ciklusok és az eseménytörténeti lépték is alkalmas terepet biztosított a pszichológiai jellegű kutatások számára. 1977-ben megjelent cikkében Nyíri Kristóf a dualizmus korában tapasztalható, kiugróan magas öngyilkossági arányokra kereste a magyarázatot, a demográfiai jelenségeket párhuzamba állítva a kulturális élet mintázataival. Megállapítja, hogy a filozófiai élet intenzívebbé válásához, a filozófiában elvontan artikulálódó feszültségekhez ugyanazok a szociálpszichológiai okok vezettek, amelyek a magas öngyilkossági mutatókat is okozták. Ilyen okok lehetnek bizonyos régiók lakóinak történelmi tapasztalatai, a társadalmi kohézió gyengesége, érzelmszegény kapcsolati modellek átörökítődése.¹¹⁴ Ehhez az eredményhez jelentenek háttérrel Nyíri és Hanák Péter néhány évvel későbbi tanulmányai, melyek a századforduló szorongással, permanens identitás-válsággal terhes életérzését mutatják be a filozófia-, illetve a művelődéstörténet eszköztárával.¹¹⁵

---

111 *Erős Ferenc*: A válság szociálpszichológiája. T-Twins, Bp., 1993. 183–251. p.; *Erős Ferenc*: Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitás-stratégiák. Janus — Osiris, Bp., 2001. 107–215. p.

112 Vö.: *László*, 2005. 177. p.

113 *Harmat*, 1992. 88. p.; *László* 2005. 177. p.; *Pataki* 2001. 410–411; 419. p.

114 *Nyíri Kristóf*: Filozófia és öngyilkosság-statisztika Ausztria-Magyarországon. In: *Világosság*, 18. (1977) 10. sz. 628; 631. p.

115 *Hanák Péter*: A Kert és a Műhely. Gondolat, Bp., 1988. (Közös dolgaink) (a továbbiakban: *Hanák*, 1988.) 130-203. p.; *Nyíri Kristóf*: A Monarchia szellemi életéről. Gondolat, Bp., 1980.; Nyíri tanulmánykötetének értékelésére: *Lányi*, 1988. 125. p.

Kiss Zsuzsanna 2011-ben megvédett disszertációjában az érzelmek szerepét vizsgálta a náci propagandában és a náci ideológia interiorizációjában.¹¹⁶ A szerző először Hitler és Göbbels beszédeinek narratív pszichológiai tartalomelemzésével határozza meg a propaganda érzelmi összetevőinek alapelemeit és ezek sajátos kombinációját (melyet filo-heroizmusnak nevez), majd igazolja, hogy a propagandisták tudatosan alkalmazott technikákkal instrumentalizálták ezeket az érzelmeket, függőséget létrehozva a befogadóknak. Kiss Zsuzsanna nemcsak a történeti kutatás hagyományos menetét kiegészítő szempontként hivatkozik a pszichológiai módszerekre, hanem rendszerszinten integrálja a két tudományág kérdésfeltevéseit és megközelítésmódját; véleményem szerint ebben a tekintetben a történeti pszichológia eddigi legsikeresebb hazai alkalmazása fűződik a nevéhez.

Az eseménytörténet szintjén a hadtörténész B. Szabó János kísérelte meg a pszichológiai ismeretek alkalmazását.¹¹⁷ Megállapítása szerint az 1658. évi erdélyi események alakulását nem lehet kizárólag politikai és katonai okokra visszavezetni, és nem elegendő klisészerűen az emberek félelmére vagy az információ-ellátottság alacsony szintjére hivatkozni. A védelem összeomlását (a tanulmány sajnálatosan rövidre fogott részében) a szerző Martha Wolfenstein pánik-modelljére utalva magyarázza.

Itt kell említést tenni egy speciális szakterületről, a pszichiátria történetének kutatásáról, mely igen jelentősen gyarapítja társadalom- és esztörténeti tudásunkat is. Lafferton Emese egyik kiváló tanulmányában a magyarországi pszichiátria 1850 és 1908 közti történetét elemzi, ám jelentősen túllépve az intézménytörténet keretein, arról is képet ad, hogy a tudomány hogyan definiálta, azaz hogyan „konstruálta meg” a betegséget, hol húzta meg a normalitás és abnormalitás határait, hogyan különböztette meg az egészségeset, a beteget és a bűnözőt.¹¹⁸

---

116 Kiss, 2011.; Érdemes megjegyezni, hogy a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem professzora, Ştefan Borbély a Holokauszthoz vezető út lélektani hátterével kapcsolatos pszichohistorikus nézeteket tekintette át egy cikkében. *Borbély, Ştefan: A holokauszt — pszichohistorikus értelmezésben.* In: *Korunk*, 3. (2000) 9. sz. [<http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2000&honap=9&cikk=6381>] (2014.03.19)

117 B. Szabó János: Erdély katasztrófája 1658-ban. A védelem összeomlásának politikai és pszichológiai okai. In: *Aetas*, 21. (2006) 2-3. 204–218. p. [<http://www.aetas.hu/2006-02/szabo.pdf>] (2014.03.19) 216–217. p.

118 *Lafferton Emese: A magántérbolydától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850–1908.* In: *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában.* Szerk.: Békés Vera. Áron Kiadó, Bp., 2004. 34–73. p. (a továbbiakban: *Lafferton*, 2004.) 67–68. p.; Hasonló kép rajzolódik Szekulics Ilma

Kövér György esettanulmánya talán még radikálisabban demonstrálja a pszichiátriai tudás társadalmi konstrukció-jellegét.¹¹⁹ Két nővér esetének elemzésével mutatja be, hogy a pszichiátriai elzárás és kezelés milyen konkrét társadalmi és egyéni érdekviszonyokkal kapcsolódhatott össze, és ezeknek az érdekeknek a függvényében hogyan módosulhatott nemcsak a diagnózis, hanem akár magának az elmebajnak a meghatározása is.

A tudományos tudás szerkezetéről ad képet Lafferton egy másik esettanulmánya, mely azt mutatja be, hogy egy halállal végződő vidéki szeánsz hogyan ágyazódott be a lokális társadalmi kapcsolatrendszerekbe, a magyarországi és külföldi tudományos (pszichiátriai és jogi) vitákba, és hogyan keltett nemzetközi sajtóvisszhangot. A tanulmány megállapítása szerint módosításra szorul a tudománytörténet centrum-periféria modellje: a centrum lehet akár egy vidéki kastély is, ahol éppen egy botcsinálta hipnotizőr tart előadást. A merev sémát tehát „*a társadalmi és földrajzi teret finoman behálózó*” dinamikus kapcsolatrendszerek tanulmányozásával kellene felcserélni.¹²⁰

A pszichiátriatörténet azonban konkrétabb társadalomtörténeti mondanivalóval is bír. Ahogyan Nyíri Kristóf idézett cikke is mutatja, egyes pszichiátriai betegségek gyakorisága összefügg a kor társadalmi problémáival: a kapitalizmus kibontakozása, a nagyvárosi léttel járó civilizációs ártalmak, szociális feszültségek, a társadalmi-politikai élet zavarai és a fenyegető háború rémképe az alkoholizmus és a neuraszténia terjedéséhez vezetett.¹²¹ A kórrajzok és a betegek saját visszaemlékezései azonban nemcsak hagyományos módon feldolgozható szociológiai és demográfiai adatokat szolgáltatnak, hanem — akár historiometriai feldolgozás révén — széles rétegek „*gondolkodási folyamatairól, mentalitásáról,*

---

esetének részletes elemzéséből is: *Vári Sándor*: A női hisztéria Budapesten az 1880-as években. In: BUKSZ, 11. (1999) 2. sz. 182–183. p.

119 *Kövér György*: Hysteriától a tébolyodottságig. Klára és Emma párhuzamos esettörténete. In: Korall, 2005. 21–22. sz. 68–96. p. [http://epa.oszk.hu/00400/00414/00015/pdf/korall%20_21_22.pdf] (2014.03.19) (a továbbiakban: *Kövér*, 2005.)

120 *Lafferton Emese*: Halált hozó hipnózis. Egy 1894-es eset és a tudomány mentális földrajza. In: Korall, 2005. 21–22. sz. 46–67. p. [http://epa.oszk.hu/00400/00414/00015/pdf/korall%20_21_22.pdf] (2014.03.19) 66. p.

121 *Frank Tibor*: A pszichiátriai kórrajz mint történeti forrás. In: Világosság, 19. (1978) 4. sz. 239–247. p. (a továbbiakban: *Frank*, 1978.) 244–247. p., *Lafferton*, 2004. 44. p.

*fogalomrendszeréről, ismeretanyagáról nyújtanak speciálisan torzított, de jól de-
kódolható információt.*¹²²

Világképstruktúrák rekonstrukciója

A nemzetközi szakirodalomban Aron Gurevics tett úttörő kísérletet arra, hogy feltárja egy korszak világképének teljes kategoriális szerkezetét. Magyarul 1974-ben megjelent könyve elsőként a „ kozmikus kategóriákkal”, az idővel és térrel kapcsolatos középkori képzeteket tekintette át,¹²³ majd a jog, az anyagi javak és a munka fogalmait vizsgálta. Teljességre törekvő kezdeményezése a magyar szakirodalomban nem talált követőre, a kutatók hazánkban szinte kizárólag az idő kategóriájára fókuszáltak.

Az idővel kapcsolatos pszichológiai szempontok történeti keretbe ágyazására először Lányi Gusztáv vállalkozott.¹²⁴ A cikk első részében röviden áttekinti a zsidó, a görög, a keresztény kultúra és az iszlám időszakait, majd megállapítja: az idő érzékelése és strukturálása (a természeti környezet hatásain túl) mindig „*a társadalmi tapasztalatot és gyakorlatot tükrözi*”; maga az idő fogalma társadalmi konstrukció. Lényegében ezt a programot vitte tovább — főként a kulturális antropológia eszköztárát mozgósítva — az ezredforduló körüli években a Magyar Néprajzi Múzeum gondozásában megjelent két tanulmánykötet.¹²⁵ A cikkek az egyes kultúráknak az időhöz való viszonyát, az idő társadalmi megjelenési formáit, a rítusokkal, tárgyi kultúrával és az emlékezettel való összefüggéseit vizsgálják. A két kötet tér- és időbeli horizontja az ókori Kelet kultúráitól a latin-amerikai indián törzsekig át a 19–20. századi magyarországi etnikai és vallási csoportokig terjed.

A pszichológusokhoz és etnográfusokhoz képest más nyomon indultak el a történészek, akiket nem a kultúrák közti összehasonlítással lesűrhető antropológiai következtetések érdekeltek, hanem egy-egy társadalom kulturális közegében

---

122 Frank, 1978. 242–243. p.; A pszichiátriai kórrajz forráskritikájához ld. még: *Kövér*, 2005. 86–87. p.

123 Gurevics, 1974. 25–133. p.; A mű rövid értékelését ld. *Pataki*, 1976. 127. p.

124 Lányi Gusztáv: Az idő és a „mi”. Az idő társadalmi meghatározottságáról. *Világosság*, 23. (1982) 1. sz. 15–23. p.

125 Közelítések az időhöz. Tanulmányok. Szerk.: Árva Judit — Gyarmati János. Magyar Néprajzi Múzeum, Bp., 2002. (Tabula könyvek 3.); A megfoghatatlan idő. Tanulmányok. Főszerk.: Fejős Zoltán. Magyar Néprajzi Múzeum, Bp., 2000. (Tabula könyvek 2.)

megragadható művelődéstörténeti jellegzetességek és folyamatok. Csukovits Enikő például a késő középkori magyarországi órahasználatra vonatkozó adatok rendszerezésével azt állapította meg, hogy a kánoni órák rendszeréről a modern, mechanikus időszemléletre való áttérés hosszú folyamata már a középkor végén megkezdődött.¹²⁶ A Hajnal István Kör gondozásában 2006-ban megjelent kötet tanulmányai már többféle szakterületet mozgósítva, de még mindig jellegzetesen társadalomtörténeti érdeklődés mentén tárgyalják a személyes és történelmi emlékezet viszonyát, az idő strukturálásának és szubjektív megélésének formáit, a néphagyományban, tárgyi kultúrában, illetve mikroszinten az önéletrajzokban és visszaemlékezésekben megjelenő folytonosságtudat és diszkontinuitás kettősségét.¹²⁷ Legújabban ugyanez az orientáció jellemzi Szabó Péternek a kora újkori időszemléletet, az ember élettartamához, életszakaszaihoz kapcsolódó nézeteket, attitűdöket elemző monográfiáját.¹²⁸

Nemzeti identitás és történelmi emlékezet

Rónay Jácint 1847-ben megjelent *Jellemisme* című művében lélektani alapokról kiindulva kísérelte meg hét nemzet (valamint a két nem és egyes életkorok) alapvető jellemvonásainak meghatározását. A Rónay munkájából kinövő nemzetkarakterológia a két világháború között esszészerű formában élt tovább, majd a háborút követően felváltotta az immár pszichológiailag megalapozott sztereotípiakutatás és a nemzeti identitások kutatása.¹²⁹ A 1960-as évek közepétől Hunyady György vezetésével vizsgálták a történelmi múlttól alkotott reprezentációkat, és ehhez kapcsolódóan a történelmi tudás szerveződésének mintázatait. (Jóllehet a kutatások kifejezetten a mai lakosság lélektani, kognitív folyamataira vonatkoztak, a történelmi információk befogadásának, feldolgozásának, értékelésének és továbbgondolásának vizsgálata egyúttal a történettudomány számára is fontos mondanivalót hordoz, hiszen a történelmi megismerésről, a történetírás

---

126 Csukovits Enikő: Órahasználat a középkori Magyarországon. In: Történelmi Szemle, 34 (1992) 3–4. sz. 153–172. p.

127 Személyes idő — történelmi idő. A Hajnal István Kör — Társadalomtudományi Egyesület konferenciája, Kőszeg, 2003. aug. 29–30. Szerk.: Mayer László-Tilcsik György. Separatum, Szombathely, 2006.

128 Szabó Péter: Élet- és időszemlélet a kora újkori Magyarországon. Városok és udvarok világa. Bp., 2011. (Udvertörténet kötetei 3.)

129 Kiss, 2011. 22–23. p.

funkcióiról alkotott kép újragondolására is késztet.) Az 1970-es évek második felében Csepeli György vezetésével kezdődtek kutatások a nemzeti kategóriákkal és sztereotípiákkal kapcsolatban.¹³⁰ Napjainkban László János munkacsoportja narratív pszichológiai megközelítésben vizsgálja a nemzeti identitás elemeit és szerveződését, emblematis irodalmi művek, tankönyvek, a sajtóban megjelent írások és fiatalok saját történeti elbeszéléseinek tartalomelemzésével.¹³¹

A pszichológiai kutatásokkal párhuzamosan, ám annak felismeréseit jó ideig kevésbé kamatoztatva haladtak a nemzetfogalmakkal és nemzettudattal kapcsolatos történeti vizsgálódások. A középkorra vonatkozóan — az akkor már évtizedes nemzet-vitához kapcsolódva — Szűcs Jenő végzett úttörő és máig meghatározó kutatásokat. Vizsgálatai ugyan érintették a szociálpszichológia területét,¹³² de eredményei sokkal inkább eszmetörténeti jellegűek; Szűcs szemléletes megfogalmazása szerint az etnikai-nemzeti tudat „fogalmi orientációs bázisai” álltak érdeklődése homlokterében.¹³³ Valódi történeti pszichológiai elemzést a rendelkezésre álló forrásbázis sem igen tett volna lehetővé. Az újkorra vonatkozóan természetesen más a helyzet: Hanák Péter már tudatosan alkalmazhatott szociálpszichológiai módszereket a 19–20. század fordulóján megjelenő nemzetkarakterológiák és előítéletek (pontosabban a magyaroknak a németekről és a zsidókról alkotott képének) vizsgálata során.¹³⁴

Az újabb kutatásokban az identitás fogalma jól láthatóan divatossá vált, egyidejűleg ugyanilyen jól kitapinthatóan inflálódott. Napjainkban számos konferencia és tanulmánykötet tünteti fel címében a nemzeti, felekezeti, vagy politikai identitás hívószavait, a tanulmányok azonban a legtöbb esetben megmaradnak a bevett politika-, társadalom-, irodalom- vagy művészettörténeti elemzésnél, és mindössze a „nemzetfogalom” terminust cserélik fel a „nemzeti identitás” kifejezéssel. Főként a középkorra és a kora újkorra vonatkozó kutatásokban érhető tetten ez a probléma; e korszakok forrásanyagát szociálpszichológiai szempon-

---

130 *Hunyady* 2010. 25–69. p.; Vö.: *Hunyady* 1981. 76–77. p.; A nemzetkarakterológiák, sztereotípiák és a nemzeti identitás kutatásának történetére és irányaira nemzetközi kitekintéssel: *Pataki* 2001.

131 *László*, 2005. 185–225. p.; *László* 2012. 143–182; 209–262. p.

132 *Pataki*, 1976. 127. p.

133 *Szűcs Jenő*: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből. Szerk.: Zimanyi István. Szeged, 1992. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 3.) 233. p.; Vö.: *Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Gondolat, Bp., 1974. (Társadalomtudományi Könyvtár) 9. p.

134 *Hanák*, 1988. 81–112. p.

tok szerint elemezni persze tagadhatatlanul problematikus (bár korántsem lehetetlen). A további kutatásoknak kitűnő szemléleti keretet biztosít Bitskey István professzor tanulmánya a késő középkori és kora újkori nemzeti identitásképződés történeti kereteiről.¹³⁵ A nemzeti identitásnak ötféle — a földrajzi elhelyezkedés, társadalmi pozíció, etnikai-nyelvi és felekezeti hovatartozás mentén tagolódó — modelljét írja le: a humanista értelmiség patriotizmusától, az erdélyi szászok és a mezővárosi magyarság identitástudatán át a felső-magyarországi multikulturalizmusig és a barokkal megjelenő katolikus nemzettudatig.

A nemzeti identitással összefüggő egyéni és kollektív történeti emlékezet kérdéskörét az ezredforduló óta örvendően megszorodó publikációk tárgyalják.¹³⁶ Az antropológia és az oral history szempontjainak érvényesítésével feltárhatónak bizonyultak az emlékezet egyes, pszichológiai szempontból is releváns jellemzői. Az emlékezet szabályszerű mintákat követ például abban, hogy milyen külső történésekhez köti az elbeszélte események időrendjét, illetve hogy milyen (olykor feltűnően anakronisztikus) fogalmakat használ az elbeszéléshez.¹³⁷ Mindezek mellett jól kitapinthatóan a kulturális kontextus is befolyásolja, hogy az emlékezet mit milyen formában őriz meg és mit hogyan enged felidézni, elmondani.¹³⁸

Az emlékezet tér- és időbeli csomópontjait vizsgáló írások elméleti alapvetésére elsősorban Maurice Halbwachs, Pierre Nora, Paul Ricoeur és Jan Assmann gyakorolt nagy hatást. Bakó Béla 1956-tal foglalkozó tanulmányainak középpontjában az emlékezet időbeli tényezői, pontosabban „*a forradalom utó-*

135 *Bitskey István*: Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében. In: *Humanizmus, reliáció, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*. Szerk.: Bitskey István — Fazakas Gergely Tamás. Debrecen, 2007. (Studia Litteraria XLV.) 11–23. p. [<http://mek.oszk.hu/11900/11965/11965.pdf>] (2014.05.14.)

136 A történetírás és emlékezet kapcsolatának kutatásáról átfogó körképet ad a *Korall* folyóirat 2010 novemberében megjelent tematikus száma: <http://www.korall.org/lapszam/41> (2014.05.11.)

137 Az 1956-os forradalomról szóló elbeszélések példáján: *Völgyesi*, 2013. 19. p.

138 *Bakó Béla*: Örökség és történelem között. Az emlékezet társadalmi felhasználásai. Ad Librum, Bp., 2012. (a továbbiakban: *Bakó*, 2012b.) 44. p.; Kiváló példa erre Brodaries *Historiájának* elemzése: *Tóth Zsombor*: A történelem terhe. Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez. Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 2006. 55–58. p.; Ugyanezt a jelenséget takarja a szupernarratíva fogalma: a közösség egészét érintő eseményekről szóló, mindenki által elfogadott elbeszélés, mely kész értékeléseket és orientációs pontokat nyújtva segíti az identitások megformálását. 1956-os menekült gyermekek élettörténeti elbeszéléseinek példáján: *Bakó Béla*: „Mindenkinek annyira szomorú volt, és ez annyira hasonlított a való életre”. Gyerekek élettörténete az ’56-os forradalmat követő emigrációból. In: *Néprajzi Látóhatár*, 21 (2012) 4. sz. 15–16. p.

*életének emlékezeti dimenziói*¹³⁹ állnak. A forradalom az időtengelyen kijelölt alappont, amelyhez képest az események reprezentációiban az évek-évtizedek előrehaladtával szabályszerű módosulások játszódtak le, akár a hivatásos történetírást, akár a résztvevők élettörténeti elbeszéléseit vizsgáljuk.

Az időbeliséggel szemben az emlékezet struktúráinak *térbeli* (földrajzi, illetve társadalmi térként értett) kapcsolódási pontjai nagyobb hangsúlyt kaptak a magyar szakirodalomban. A 2007-ben megalakult MTA-ELTE Atelier kutatócsoport két tanulmánykötete „*a tér és társadalom történeti kapcsolatát vizsgálja az identitás problémáján keresztül a 18–20. század közötti időszakban.*” A munka elméleti kiindulópontja az a közismert tény, hogy a „*teret a társadalom veszi birtokába, különböző mértékben, eltérő léptékben területté alakítja, s e terület — legyen az egy ország, egy város, egy utca — az identitás fontos, alkalmanként kulcsfontosságú eleme lesz.*” A kérdés mindezek nyomán az, hogy hogyan „*történik meg egy terület kialakítása, annak birtokbavétele*”, vagyis milyen szabályszerűségek mentén reprezentálódik a tér az emlékezetben?¹⁴⁰ A kérdést továbbvezetve a szociológus Zombory Máté azt vizsgálja, hogy az 1989 utáni magyar nemzeti önzonosságnak milyen térbeli összetevői tárhatóak fel: hogyan helyezük el magunkat Európában, „Kelethez” és „Nyugathoz” képest, illetve milyen emlékezeti és identitás-stratégiákat követnek az 1920 után a határ túloldalára került magyarok és a II. világháború után kitelepített németek.

Az emlékezet és az identitás — mutat rá Zombory — nem egy lineáris fejlődést tükröz, hanem a nyilvánosság (illetve Foucault nyomán: a kormányzatiság) terében zajló, soktényezős és többszereplős folyamatot. A hivatalos, állami emlékezetpolitikával változatos egyéni identitás-stratégiák és védekező mechanizmusok állnak szemben.¹⁴¹ Az ebben a játéktérben napjainkban megfigyelhető tendenciákat elemezve Gyáni Gábor arra figyelmeztet, hogy az identitás-modellek szegmentálódásával párhuzamosan a kollektív emlékezet is egyre többféle formát ölt. A kanonizált hagyományokon alapuló nemzeti identitás mellett a „*kollektív identitások egyéb fajtái (...)* a *reflektálatlan hagyomány, a spontán vagy kommu-*

---

139 Bakó, 2012a. 135. p.

140 Gergely András: Előszó. In: Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei. Szerk.: Cieger András. Atelier, Bp., 2009. 7. p.

141 Zombory Máté: Az emlékezet térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után. L'Harmattan, Bp., 2011. 140–142; 280. p.

nikatív emlékezet jóvoltából kristályosodnak ki".¹⁴² A nemzeti identitás alakításában kulcsszerepet játszó történeti emlékezetet többé nem csak (és talán nem is elsősorban) a történetírás formálja; legalább ugyanilyen szorosan kapcsolódik a politikai diskurzushoz, a többé-kevésbé intézményes csatornákon közvetített kulturális örökséghez és a kimondottan diffúz public history-hoz.¹⁴³ Mindez azonban már a történettudomány és a történeti emlékezet társadalmi-politikai beágyazottságának, illetve a történettudomány pozíciójáról és funkcióiról alkotott képünk kérdéseire vezet.¹⁴⁴

Határterületek

Adolgozat zárásaként meg kell említeni a történeti pszichológia és a pszichohistória szomszédságában elhelyezkedő két tudományterületet: a kultúrpszichológiát és a gyermekkortörténetet.

A kultúrpszichológia kulturális jelenségek, modellek, motívumkincsek elemzését jelenti, általában a pszichoanalitikus elmélet segítségével. E terület nemzetközileg is kiemelkedő magyar művelője Róheim Géza, aki a két világháború között és az 1940-es években megjelent munkáiban vizsgálta egyes kulturális sémák pszichológiai tartalmát és áthagyományozódásuk mintázatait. Ehhez a kultúra — általa megalkotott — ontogenetikus elmélete jelenti a kulcsot. Eszerint

---

142 Gyáni Gábor: Identitás, emlékezés, lokalitás. In: 2000. Irodalmi és társadalmi havi lap, 2008. 6. sz. 19–27. p. [<http://ketezer.hu/2008/06/identitas-emlekezés-lokalitás/>] (2014.03.24.); Ld. még: Bakó, 2012b. 8. p.

143 A public history (nyilvános vagy köztörténelem) „*a múlt rendszerint olyan képével szolgál, amire a köznek mindig égetően nagy szüksége van, amire, úgy tűnik, közvetlenül igényt formál.*” A public history-t a történelmi magazinok, népszerűsítő rádió- és tv-adások mellett kimondottan piaci alapú médiumok (ruháztati cikkek, zene) is formálják, sokszor leplezetlen politikai megrendelésre. Gyáni a magyar történelem emlékezeti helyei közül Trianont és a Holokausztot említi a public history tipikus áldozataiként. Gyáni Gábor: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. In: Történelmi Szemle, 54. (2012) 3. sz. 357–375. p.

144 Ez utóbbi kérdéskörhöz szól hozzá — az utóbbi évek irodalmában talán a legtermékenyebb módon — Bakó Béla 2012-ben megjelent könyve. Hogy a Gyáni által is jelzett tendenciákkal szemben közelítse egymáshoz a történetírást és történeti emlékezet egyéb, a kollektív identitást meghatározó formáit, bevezeti az *identitási örökség* fogalmát, mely „*a múlttól áthagyományozott elemek megőrzését az emlékezet segítségével beépíti a társadalmi fejlődésbe, s egy gazdagabb identitást hoz magával. [...] Így az emlékezet kétfajta követelménynek engedelmeskedik: hűség a múlthoz, hasznosság a jelenben.*” Bakó, 2012b. 32–33. p.

egy-egy motívumok és mintázatok a gyermekkori konfliktusokból és kötődésekből alakulnak ki: „*az emberiség specifikus jellemzői ugyanúgy fejlődtek ki, mint ahogy napjainkban minden egyes emberi lény szert tesz rájuk a kisgyermekkori konfliktusok szublimációjaként vagy reakcióképzéseként.*” Ezek a társadalmi szinten nap mint nap ismétlődő (egy-egy társadalmi csoport vagy réteg közel azonos életkörülményeiből, értékrendjéből, szocializációs mintáiból adódóan tipikus) viselkedésmódok nemzedékek során sztenderdizálódnak és intézményesednek, kulturális motívumokká stilizálódnak.¹⁴⁵ Ugyanezen a nyomon indul el a pszichiáter Paneth Gábor, aki népszerű könyvében az európai kultúrtörténet számos, a modern korig különféle alakváltozatokban fel-felbukkanó motívumát (labirintus, Oidipusz alakja, Philoktétész sebe) elemzi. Ezek az alakváltozatok párhuzamba állíthatóak nemcsak egymással, hanem a napjainkban diagnosztizált pszichológiai-pszichiátriai jelenségekkel is. Ezeknek az analógiáknak a feltárása lehetőséget nyújt az emberi lélek — és ami a történész számára fontosabb — az emberi kultúra mélyrétegeinek feltárására, jelentésének jobb megértésére.¹⁴⁶

Paneth tehát nagy mértékben támaszkodik az analógiák használatára; ezt a módszert Botond Ágnes a pszichohistoria egyik metodológiai ismérvének tekinti.¹⁴⁷ Az analógiák alkalmazása a kultúrpszichológiában valóban eredményes lehet, és előnye, hogy elkerülhetővé teszi a pszichológiai és történeti redukciót. Komoly veszélyt jelent azonban, hogy bár a vizsgált jelenségek eredeti komplexitása megmarad, viszont az archaikus rétegekig „leásva” összerosódnak az időbeli távlatok, és elvész a konkrét történeti körülmények iránti érzékenység; a modell így meglehetősen spekulatív marad.

Jóllehet a gyermekkortörténet a klasszikus pszichohistorikus nézetek szerint a pszichohistoria egyik kitüntetett kutatási területét képezi, a gyermekkortörténelemek saját meghatározása szerint ugyan szakterületük szorosan kötődik ehhez a diszciplínához (ahogyan a mentalitástörténethez és a történeti demográfiához is), de semmi esetre sem alkotja a részét.¹⁴⁸ A gyermekkortörténet a neveléstörténettel szemben deskriptív, nem annyira a normatív pedagógiai elvek és az intézmények története érdekl, inkább a hétköznapi életet kutató tudományágakkal, a mikrotörténelemmel, mentalitás-, művelődés- és családtörténettel rokon. A gyer-

---

145 *Róheim Géza: Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata. Vál., előszó: Verebélyi Kincsó. Gondolat, Bp., 1984. (Társadalomtudományi Könyvtár) 617; 634. p.*

146 *Paneth Gábor: A labirintus járataiban. Magvető, Bp., 1985. 7; 19–21. p.*

147 *Botond, 1991. 98–99. p.*

148 *Pukánszky Béla: A gyermekkortörténete. Műszaki Könyvkiadó, Bp., 2001. 9–31. p.*

mekekkel szembeni valós attitűdök és tényleges gyakorlatok iránt érdeklődik.¹⁴⁹ A történészek által művelt magyarországi gyermekkortörténet elmozdul ehhez a meghatározáshoz képest; a mindeddig egyetlen gyermekkortörténeti kötet¹⁵⁰ szerkesztője, Péter Katalin — a szintén történész Hugh Cunninghamre hivatkozva — írja: „*A gyermekkor történetén a gyermekeket övező társadalmi felfogás, a gyermekekkel és szülőkkel szemben támasztott társadalmi követelmények, vagyis eszmék történetét értjük. A gyermekek története pedig a gyermekeket érintő, rendszerint a családban megvalósult vagy a család döntésén alapuló gyakorlati cselekedetek számbavételéből jön létre.*”¹⁵¹ Érthető módon az eszmék és a társadalmi kontextus vizsgálata kerül előtérbe, hiszen a források jellege miatt általában a lehetetlennel határos közel férközni a gyermek és szülő kapcsolatának érzelmi összetevőihöz.¹⁵²

---

149 *Vajda Zsuzsanna – Pukánszky Béla: A gyermekkor és a gyermekfelfogás a történelemben.* In: A gyermekkor története. Szerk.: Vajda Zsuzsanna – Pukánszky Béla. Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 1998. 8. p.

150 Meg kell jegyezni természetesen, hogy a *História* folyóirat 1997. évi 5–6. száma a gyermekkor történetével foglalkozó tematikus összeállítással jelentkezett.

151 *Péter Katalin: A gyermek és a gyermekkor a történetírásban.* In: A gyermek a kora újkori Magyarországon. Szerk.: Péter Katalin. MTA TTI, Bp., 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 19.) 7. p.

152 Horn Ildikó mindössze Esterházy Pál visszaemlékezéseit említi üdítő kivételként. *Horn Ildikó: Nemesi árvák.* In: A gyermek a kora újkori Magyarországon. Szerk.: Péter Katalin. MTA TTI, Bp., 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 19.) 76–77. p.